

UMUT JOURNAL

www.umutjournal.com

VOLUME 2 / ISSUE 1 / MARCH 2026

Cilt 2 / Sayı 1 / Mart 2026

Uluslararası Hakemli Dergi
International Peer-Reviewed Journal

ISSN: 3062-3073

UMUT JOURNAL

UMUT

Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi

Uluslararası Hakemli Dergi

Cilt 2, Sayı 1 – Mart 2026

ISSN: 3062-3073

INJOMU

International Journal of Multidisciplinary Findings

International Peer-Reviewed Journal

Volume 2, Issue 1 – March 2026

ISSN: 3062-3073

Bu dergideki tüm makaleler turnitin programında taranmıştır.
All articles in this journal have been scanned in the turnitin programme.

***

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

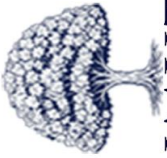
***

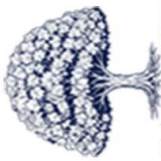
Research and Publication Ethics have been respected in the published articles; the international standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into consideration.

KÜNYE

UMUT JOURNAL

Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

UMUT JOURNAL

Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

İNDEKSLER
INDEXES

UMUT
JOURNAL

İNDEKSLER / INDEXES

Yılda iki kez, **Mart** ve **Eylül** aylarında yayınlanmakta olup, her bir sayı, alanında uzman (Doktor, Doçent, Profesör) hakemler tarafından titizlikle değerlendirilen özgün çalışmaları içermektedir. Dergi, multidisipliner alanlarda özgün araştırmalar, incelemeler ve eleştiriler yayınlamayı amaçlayan hakemli, uluslararası bir akademik dergidir. Dergimiz, Antropoloji, çeviribilim, dilbilim, filoloji, diş hekimliği, eczacılık, edebiyat ve kültürel miras, eğitim bilimleri, ekonomi, güzel sanatlar, halk bilimi, hukuk, ilâhiyat, iktisadi ve idari bilimler, mimarlık, müzik, örgütsel davranış ve liderlik, psikoloji, sağlık bilimleri, sosyal bilimler, tıp, turizm ve işletme, uluslararası ilişkiler, yönetim bilimleri ve diğer ilgili disiplinlerdeki güncel bilgileri ve diğer ilgili disiplinlerdeki güncel bilgileri, teorik çerçeveleri ve uygulama örneklerini akademik camiaya sunmayı hedeflemektedir.

*It is published twice a year, in **March** and **September**, and each issue contains original studies that are meticulously evaluated by referees who are experts in their fields (Doctor, Associate Professor, Professor). The journal is a peer-reviewed, international academic journal that aims to publish original research, reviews and criticism in multidisciplinary fields. Our journal aims to present current information, theoretical frameworks, and application examples in Anthropology, translation studies, linguistics, philology, dentistry, pharmacy, literature and cultural heritage, educational sciences, economics, fine arts, folklore, law, theology, economic and administrative sciences, architecture, music, organizational behavior and leadership, psychology, health sciences, social sciences, medicine, tourism and business, international relations, management sciences, and other related disciplines to the academic community.*

CİLT | VOLUME 2

/ SAYI | ISSUE 1

/ MART | MARCH 2026

YAYIN DİLİ / PUBLICATION LANGUAGE

Türkçe - İngilizce / Turkish - English

İMTİYAZ SAHİBİ - YAYINCI | PROPRIETOR - PUBLISHER

Emine Şanda

TASARIM | DESING

Oresoft Yazılım Ltd. Şti.

YÖNETİM YERİ VE YAZIŞMA ADRESİ**MANAGEMENT CENTER AND COMMUNICATION**

www.umutjournal.com

editor@umutjournal.com

info@umutjournal.com

Sırrı Çelik Bulvarı No: 4 Kat: 9/124 Çekmeköy / İstanbul / Türkiye

UMUT JOURNAL'de yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi'ni - UMUT JOURNAL'i bağlamaz.

The opinions in the articles in UMUT JOURNAL, the legal and criminal responsibilities that may arise from these opinions, and the spelling deficiencies and errors, if any, belong to the article owners and do not bind the International Journal of Multidisciplinary Findings - UMUT JOURNAL.

Bu dergide yayımlanan eserlerin telif hakları yazarlarına aittir. Bu nedenle Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi (UMUT JOURNAL) yazarlardan hakem değerlendirme ücreti talep etmez ve makalesi yayımlanan yazarlara ödeme yapmaz. Makaleler, Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 (CC BY-NC) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.

The copyrights of the works published in this journal belong to their authors. For this reason, the International Journal of Multidisciplinary Findings (UMUT JOURNAL) does not demand a peer review fee from the authors and does not pay the authors whose articles are published. Articles are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC) International Licence. Please see the first page of the manuscript for contact information to contact the author.

UMUT
JOURNAL

BAŞ EDITÖR / EDITOR IN CHIEF

Assist. Prof. Dr. Mehmet Nuri Şanda *Ardahan University - Ardahan - Türkiye*

EDİTÖRLER / EDITORS

Assist. Prof. Dr. Hatice Ertürk *Ardahan University - Ardahan - Türkiye*

Assist. Prof. Dr. Doğan Gün *Mersin University - Mersin - Türkiye*

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ / ENGLISH LANGUAGE EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Fatma Köprülü *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

Assist. Prof. Dr. Bashir Saade *University of Stirling - Scotland - United Kingdom (UK)*

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Mustafa Yeniasır *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

Assist. Prof. Dr. Hatice Veli *Istanbul Gelisim University - Istanbul - Türkiye*

ALAN EDİTÖRLERİ / AREA EDITORS

ANTROPOLOJİ / Anthropology

Prof. Dr. Antonella Minelli *University of Molise - Molise - Italy*

ÇEVİRİBİLİM, DİLBİLİM, FİLOLOJİ / Translation Studies, Linguistics, Philology

Prof. Dr. Natalia Luchianciuc *B.P. Hasdeu State University - Moldova*

Assoc. Prof. Dr. Jozef Stefcik *University of Economics in Bratislava - Bratislava - Slovakia*

ECZACILIK / Pharmacy

Assist. Prof. Dr. Güner Ekiz Dinçman *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

EDEBİYAT VE KÜLTÜREL MİRAS / Literature and Cultural Heritage

Assist. Prof. Dr. Sandra Guglielmi *University of Molise - Molise - Italy*

EĞİTİM BİLİMLERİ VE PEDAGOJİ / Educational Sciences and Pedagogy

Prof. Dr. Kulash Mamirova *Kazakh National Women's Teacher Training University - Kazakhstan*

EKONOMİ, İKTİSAT, İŞLETME / Economics, Political Economy, Business Administration

Assoc. Prof. Dr. Martin Gress *University of Economics in Bratislava - Bratislava - Slovakia*

Assoc. Prof. Dr. Roşca-S. Liudmila *B.P. Hasdeu State University - Moldova*

HALK BİLİMİ / Folklore

Prof. Dr. Burak Gökbülüt *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

HUKUK / Law

Assist. Prof. Dr. Ieva Zentelyte *Mykolas Romeris University - Vilnius - Lithuania*

MİMARLIK / Architecture

Assoc. Prof. Dr. Çilen Erçin *European University of Lefke - Lefke - TRNC (Cyprus)*

MÜZİK - SANAT / Music - Art

Prof. Dr. Katarina Eric *University of Kragujevac - Kragujevac - Serbia*

ÖRGÜTSEL DAVRANIŞ, YÖNETİM, LİDERLİK / Organisational Behaviour, Management, Leadership

Assist. Prof. Dr. Cemile Şeker *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

PSİKOLOJİ / Psychology

Prof. Dr. Rejep Rejepov *Cyprus Aydin University - Kyrenia - TRNC (Cyprus)*

SAĞLIK BİLİMLERİ / Health Sciences

Assoc. Prof. Maral Kargin *European University of Lefke - Lefke - TRNC (Cyprus)*

SOSYAL BİLİMLER / Social Sciences

Assist. Prof. Dr. Yaroslav Pylypchuk *National Pedagogical Dragomanov University - Kyiv, Ukraine*

SOSYOLOJİ / Sociology

Assist. Prof. Dr. Kateryna Bannikova *Kharkiv University of Humanities - Kharkiv - Ukraine*

TIP / Medicine

Prof. Dr. Gülay Durmuş Altun *Girne American University - Girne - TRNC (Cyprus)*

TURİZM VE İŞLETME / Tourism and Management

Assist. Prof. Dr. Özlem Uzunsaf *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

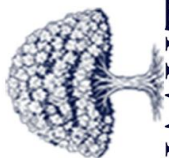
ULUSLARARASI İLİŞKİLER / International Relations

Prof. Dr. A. İnci Sökmen Alaca *Istanbul Arel University - Istanbul - Türkiye*

UMUT JOURNAL EDITÖR KURULU
BOARD EDITORS

UMUT JOURNAL
Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

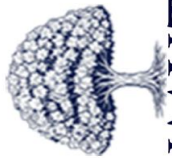
UMUT JOURNAL

BİLİM KURULU / SCIENCE BOARD

Prof. Dr. Peter Benjamin Golden	<i>Rutgers, The State University of New Jersey - USA</i>	
Prof. Dr. Nazife Aydınoglu	<i>International Final University - Kyrenia - TRNC (Cyprus)</i>	
Prof. Dr. Kateryna G. Mykhaylyova	<i>Kharkiv University of Humanities - Kharkiv - Ukraine</i>	
Prof. Dr. Rabije Murati	<i>University of Tetovo - Tetova - Republic of North Macedonia</i>	
Prof. Dr. Mirzana Pasic-Kodric	<i>International University of Sarajevo - Bosnia and Herzegovina</i>	
Prof. Dr. Liailia Mingazova	<i>Kazan Federal University - Kazan - Russian Federation</i>	
Prof. Dr. Aşkın Kiraz	<i>Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)</i>	
Prof. Dr. Nadiia Stezhko	<i>Kyiv National Economic University - Kyiv - Ukraine</i>	
Prof. Dr. A. Nurdan Atamtürk	<i>University of Kyrenia - Kyrenia - TRNC (Cyprus)</i>	
Prof. Dr. Zhyldyz Urmanbetova	<i>Kyrgyz-Turkish Manas University - Bishkek, Kyrgyz Republic</i>	
Prof. Dr. Mehtap Tiryakioğlu	<i>Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)</i>	
Prof. Dr. Elçin İbrahimov	<i>Karabakh University - Xankendi - Azerbaijan</i>	
Assoc. Prof. Dr. Behçet Varışlı	<i>International Final University - Kyrenia - TRNC (Cyprus)</i>	
Assoc. Prof. Dr. Eva Jancikova	<i>University of Economics in Bratislava - Bratislava - Slovakia</i>	
Assoc. Prof. Dr. Artea Panajotovic	<i>Alfa BK University - Belgrade, Serbia</i>	
Assoc. Prof. Dr. Jolita Dudaite	<i>Mykolas Romeris University - Vilnius - Lithuania</i>	
Assoc. Prof. Dr. Richard Szanto	<i>University of Szeged - Szeged - Hungary</i>	
Assoc. Prof. Dr. Saida Quliyeva	<i>Baku State University - Baku - Azerbaijan</i>	
Assoc. Prof. Dr. Dragica Zugic	<i>University of Donja Gorica - Podgorica - Montenegro</i>	
Assoc. Prof. Gabriela Dubcova	<i>University of Economics in Bratislava - Bratislava - Slovakia</i>	
Assist. Prof. Dr. Andreja Mihailovic	<i>University of Montenegro - Podgorica - Montenegro</i>	
Assist. Prof. Dr. Radka Stolarikova	<i>Czech University of Life Sciences Prague - Czechia</i>	

BİLİM KURULU
SCIENCE BOARD

UMUT JOURNAL
Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

UMUT
JOURNAL

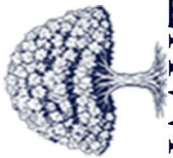
HAKEM LİSTESİ / LIST OF REVIEWERS

- Prof. Dr. Halil Tokcan** *Gazi University – Ankara – Türkiye*
<https://orcid.org/0000-0002-0312-2471>
- Prof. Dr. Ela Ayşe Köksal** *Niğde Ömer Halisdemir University - Niğde – Türkiye*
<https://orcid.org/0000-0001-7309-1458>
- Prof. Dr. Mehmet Çağlar** *European University of Lefke - Lefke – TRNC*
<https://orcid.org/0000-0001-8288-445X>
- Prof. Dr. Ahmet Güneyli** *European University of Lefke - Lefke – TRNC*
<https://orcid.org/0000-0002-2168-1795>
- Prof. Dr. Niginahon Shermuhamedova** *National University of Uzbekistan, Toshkent – Uzbekistan*
<https://orcid.org/0000-0001-6887-2479>
- Prof. Dr. Seitalieva Gulmiza** *International University of Kyrgyzstan*
<https://orcid.org/0000-0002-0498-4591>
- Assoc. Prof. Dr. Adem Çakır** *SBÜ Çanakkale M.Akif Ersoy Devlet Hastanesi – Türkiye*
<https://orcid.org/0000-0002-4966-4882>
- Assoc. Prof. Dr. Hamit Çelik** *Buhara Hastanesi - Erzurum – Türkiye*
<https://orcid.org/0000-0002-8654-2518>
- Assoc. Prof. Dr. Murat Fidan** *Kastamonu University - Kastamonu – Türkiye*
<https://orcid.org/0000-0002-4492-4446>
- Assoc. Prof. Dr. Asil Kaya** *Ardahan University- Ardahan – Türkiye*
<https://orcid.org/0000-0003-2593-5622>
- Assist. Prof. Dr. Elif Yeşiltepe Turşucu** *Ardahan University - Ardahan – Türkiye*
<https://orcid.org/0000-0001-6667-6925>
- Assist. Prof. Dr. Aysel Fedai** *Mardin Artuklu University - Mardin – Türkiye*
<https://orcid.org/0000-0002-7995-4194>

HAKEM LİSTESİ
LIST OF REVIEWERS

UMUT JOURNAL

Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

UMUT JOURNAL

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Sosyal Bilimler / Social Sciences

- Makbule Bakırcı** *OSMANLI VERGİ SİSTEMİNDE MALİKÂNE UYGULAMASI VE 19. YÜZYIL DEĞİŞİM SÜRECİ: ADANA SANCAĞI ÖRNEĞİ* **1-37**

Malikâne Practice in the Ottoman Tax System and the 19th Century Change Process: The Case of Adana Sanjak

- Murat Turan** *LÂTİF ÖKTEM ARŞİVİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: DİYARBAKIR'DAKİ MAARİF TEŞKİLATI VE RESMÎ TÖRENLER (1927-1929)* **38-62**

An Examination of the Lâtif Öktem Archive: The Education Organization and Official Ceremonies in Diyarbakır (1927-1929)

- Zhyldyz Urmanbetova** *IDEAS OF THE PHILOSOPHY OF CULTURE IN THE CONTEXT OF N. HARTMANN'S PHILOSOPHY OF HISTORY* **63-73**

N. Hartmann'in Tarih Felsefesi Bağlamında Kültür Felsefesine Dair Fikirler

- Kulash Mamirova** *THE CONTENT AND SKILLS OF FUNCTIONAL LITERACY OF STUDENTS IN GEOGRAPHY LESSONS* **74-88**

Coğrafya Derslerinde Öğrencilerin Fonksiyonel Okuryazarlık İçeriği ve Becerileri

Tıp / Medicine

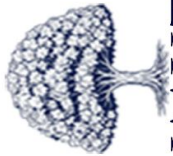
- Ahmet Yatır Murat Yücel Hatice Turan Behçet Varışlı** *THE ROLE OF CLAUDİN-5 İN COVID-19 DİSEASE AS A SEVERE ACUTE RESPIRATORY ILLNESS* **89-106**

Şiddetli Akut Solunum Yolu Hastalığı Olarak COVID-19 Hastalığında Claudin-5'in Rolü

Eğitim Bilimleri / Educational Sciences

- Kainat Firdos Fatma Köprülü** *ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ENGLISH LANGUAGE EDUCATION: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS* **107-120**

İngilizce Dil Eğitiminde Yapay Zekâ: Bir Bibliyometrik Analiz

Makbule Bakırcı

OSMANLI VERGİ SİSTEMİNDE MALİKÂNE UYGULAMASI VE 19. YÜZYIL DEĞİŞİM SÜRECİ: ADANA SANCAĞI ÖRNEĞİ

Özet: Osmanlı Devleti, üretim yapısında toprağın işlenmesine ve tarımsal faaliyetlerin sürekliliğine büyük önem vermiş, bu bağlamda yerleşik hayata geçişi teşvik eden politikalar izlemiştir. Bununla birlikte, toplumun geleneksel üretim biçimlerinden biri olan hayvancılık da toplumsal kimlik içinde göz ardı edilmemiştir. Devletin toprağın sürekli işlenmesini sağlamak amacıyla uyguladığı katı politikalar, askerî ve ekonomik yapının yerleşik düzenle bütünleşmesini mümkün kılmıştır. Ancak askerî başarısızlıklar ve işlenmeyen topraklardan kaynaklanan vergi kayıpları, Osmanlı ekonomisinin temel sorunlarını derinleştiren unsurlar olmuştur. 17. yüzyılda uzun süren savaşların yol açtığı sosyal, ekonomik ve siyasî dönüşümler, 18. yüzyılda Osmanlı düzeninin yeniden şekillenmesine zemin hazırlamış, bu süreç klasik siyasî ve ekonomik yapılardan modern merkezi devlete doğru bir evrilmeyi beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılda ise Osmanlı mali sistemindeki dönüşüm, dünya genelinde üretim modellerinde yaşanan değişimlere bağlı olarak ortaya çıkan hammadde, pazar ve enerji arayışlarının yanı sıra askerî gelişmelerin yönlendirmesiyle şekillenmiştir. Klasik dönemde mukataaştırılan alanlardan vergi toplama yöntemleri arasında yer alan iltizam ve esham uygulamaları, 19. yüzyılda köklü değişimlere uğramıştır. Bu çalışmada, söz konusu yüzyılda Osmanlı'nın değişen şartlara uyum sağlamak amacıyla izlediği vergi politikaları ile bu politikaların iltizam ve esham uygulamalarına yansımaları ele alınmıştır. Ayrıca, 19. yüzyılda Adana sancağındaki vergi toplama yöntemleri üzerinden hareketle, Osmanlı vergi sisteminde gözlemlenen genel değişimlerin bölgesel yansımaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Vergi Sistemi, Malikâne, Mültezim, Mütesellim, Adana

Malikâne Practice in the Ottoman Tax System and the 19th Century Change Process: The Case of Adana Sanjak

Abstract: The Ottoman Empire placed great importance on the cultivation of land and the continuity of agricultural activities in its production structure, and in this context, it pursued policies that encouraged the transition to a settled way of life. However, animal husbandry, one of the traditional forms of production in society, was not neglected within the social identity. The strict policies implemented by the state to ensure the continuous cultivation of the land enabled the military and economic structures to integrate with the settled order. However, military failures and tax losses resulting from uncultivated land were factors that deepened the fundamental problems of the Ottoman economy. The social, economic, and political transformations caused by the prolonged wars of the 17th century paved the way for the reshaping of the Ottoman order in the 18th century, a process that brought about an evolution from classical political and economic structures to a modern centralized state. In the 19th century, the transformation of the Ottoman fiscal system was shaped by the search for raw materials, markets, and energy, which emerged in line with changes in production models worldwide, as well as by military developments. The practices of iltizam and esham, which were among the methods of tax collection from areas subject to mukataa in the classical period, underwent radical changes in the 19th century. This study examines the tax policies pursued by the Ottoman Empire in the 19th century to adapt to changing conditions and the impact of these policies on the iltizam and esham practices. Furthermore, it explores the regional reflections of the general changes observed in the Ottoman tax system through the lens of tax collection methods in the Adana sanjak during the 19th century.

Keywords: Ottoman Tax System, Malikâne, Mültezim, Mütesellim, Adana

- Bu makale, Makbule Bakırcı tarafından, Prof. Dr. Şerife Yorulmaz danışmanlığında Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde sunulan "19. Yüzyılda Adana'da Malikane Esham Sistemi'nin Uygulanışı" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Atf için / How to cite this article (APA 6): Bakırcı, M.. (2026). Osmanlı Vergi Sisteminde Malikâne Uygulaması ve 19. Yüzyıl Değişim Süreci: Adana Sancağı Örneği. *Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi*, 2(1), 1-37.

Dr. Independent Researcher, Mersin University, Mersin, Türkiye. makbule.bakirci@yandex.com,
(Corresponding Author / Sorumlu Yazar)

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International Licence. (Bu eser Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.)

RESEARCH ARTICLE / ARASTIRMA MAKALESİ

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19316793>

UMUT Journal, Mart/March 2026, 2(1), 1-37.

ISSN: 3062-3073 - www.umutjournal.com

ARTICLE HISTORY / MAKALE GEÇMİŞİ

Gönderim (Received): 05.01.2026

Revizyon (Revised): 28.03.2026

Kabul (Accepted): 30.03.2026

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, yönetim anlayışında insanı merkeze alan bir yaklaşım benimsemiş ve hâkimiyeti altındaki toplumun ihtiyaçlarını karşılamayı temel bir sorumluluk olarak görmüştür. Bu ihtiyaçların karşılanmasında en önemli kaynaklardan biri ise vergi gelirleri olmuştur. İltizama tahsis edilen mukataa arazilerinden elde edilen gelirler üç temel yöntemle toplanmaktaydı.

İlk yöntem olan maktû' usulünde, vergiler belirli bir miktar üzerinden taraflar arasında yapılan anlaşmaya göre toplanıyor; ödemeler peşin ya da taksitler hâlinde yapılabiliyordu. Emanet usulünde, devlet tarafından görevlendirilen ve "emin" unvanını taşıyan memurlar vergileri doğrudan topluyordu. İltizam usulünde ise, açık artırma (müzayede) yoluyla en yüksek teklifi veren mültezimlere, kaydıhayat da dâhil olmak üzere belirli sürelerle vergi toplama hakkı veriliyordu. Mültezimler, devlete taahhüt ettikleri miktarı ödedikten sonra, elde edilen fazladan kazancı kendi kârı olarak alıyorlardı. Bu üç yöntem arasında dönemsel geçişler de söz konusu olabilmekteydi. Osmanlı mali yapısının sürekliliğini sağlamaya yönelik bu uygulamalar arasında özellikle malikâne sistemi, 18 ve 19. yüzyıllarda dikkat çekici bir önem kazanmıştır.

Bu çalışmada, 19. yüzyılın ilk yarısında Adana sancağındaki malikâne uygulaması ele alınarak Osmanlı Devleti'nin mali ve idari sistemlerindeki dönüşüm dönemleri bölgesel bir bakış açısıyla incelenmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda şu sorulara yanıt aranacaktır: Osmanlı mali yapısının sürekliliğinde malikâne uygulamasının rolü nedir? Vergi toplama yöntemlerindeki merkezi değişim dinamiklerinde yerel yönetici yetersizliğinin ve saha uygulamalarının yansımaları olmuş mudur?

Osmanlı vergi sistemine dair mevcut çalışmalar çoğunlukla genel değerlendirmelerle sınırlı kalmaktadır. Bu çalışma ise, yerleşik hayatın temel dinamikleri olan tarım, hayvancılık ve ticaret üzerine inşa edilen ekonomik yapının pratik işleyişine odaklanmaktadır. Adana Sancağı örneği üzerinden yürütülen incelemeler, Osmanlı vergi sistemindeki genel uygulama prensiplerinde ve dönemsel değişimlerinde yerel işleyin merkezi yönetimin kararlarına etkilerini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Bu çalışma, Osmanlı vergi uygulamalarını yalnızca merkezî düzenlemeler bağlamında değil, aynı zamanda yerel düzeydeki yansımalarıyla ele alarak daha kapsamlı bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle, Adana'daki uygulamaların Osmanlı Devleti'nin merkezileşme politikalarına nasıl etki ettiğini tartışmaya açmakta ve konunun farklı bakış açılarından değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

Çalışmanın "*Osmanlı'da Vergi Uygulamaları*" başlığı altında, Osmanlı vergi uygulamalarına konu olan ve toprak sistemi içinde yer alan kavramlara odaklanılmıştır. Şer'î ve örfî hukuka göre temellendirilen vergilerin toplanma süreçleri kısaca anlatılarak uygulama değişikliğine gidilmesine neden olan farklı boyutlar belirginleştirilmeye çalışılmıştır. Vergi uygulamasının içine dâhil edilen sipahi ve mültezim gözünden uygulama işleyişindeki risklerin anlaşılmasına çalışılmıştır. "*Vergi Toplanmasında Yeni Arayışlar: Malikâne Usulü*" isimli başlık altında malikâne uygulamasına geçişin sebeplerine yoğunlaşmakta ve bu uygulama ile iltizam uygulamasına getirilen yenilikler belirginleştirilmektedir. "*19. Yüzyılda Adana Sancağında Malikâne Uygulaması*" başlığı altında Adana sancağının çok yönlü üretim çeşitliliğinin altında belirlenen mukataa alanlarının türlerine değinilerek bu mukataaların malikâne olarak verilmesi ve çeşitliliği irdelenmektedir. "*Adana Sancağında Yönetici Olmak*" başlığında 19. yüzyıl Adana sancağında yöneticileri ve Adana'da uygulanan yönetim modelleri tartışılmıştır. Yöneticinin liyakati

sorgulanarak, liyakatsiz yöneticinin uygulamalarının merkezi yönetimce kabul edilmeyişi ve yeni yönetim modellerine geçiş süreçleri değerlendirilmiştir.

Osmanlı'da Vergi Uygulamaları

Osmanlı Devleti'nde vergi uygulamalarını ve işleyişini bütüncül bir şekilde kavramak, mali yapının iç içe geçmiş unsurları nedeniyle her zaman kolay olmamaktadır. Ancak konunun özüne odaklanıldığında, sistemin aslında oldukça basit bir mantık üzerine kurulduğu görülmektedir. Toprağın işlenip yeşertilmesi ilkesini temel alan Osmanlı, şer'î ve örfî hukuka dayalı iki ana vergilendirme biçimiyle gelir elde etmiştir. Devletin mali işleyişi, temelde bu mantığa sadık kalınarak karşılaşılan zorluklara pratik çözümler üretilerek sürdürülebilir kılınmıştır.

Osmanlı'nın şer'î vergileri arasında ilk sırada öşür yer almıştır. İslam hukukuna dayanan bu vergi, topraktan elde edilen gelirler üzerinden alınan temel bir vergiydi. Türk toplumunda öteden beri mevcut olan, toprağın mülkiyetini devlete yani devleti temsil eden lidere bırakma geleneği, İslamiyet'in kabulü sonrası İslam devletlerinde uygulanan ikta modeliyle birleşerek Osmanlı'ya miras kalmıştır (Tabakoğlu, 1997, s. 189; Köprülü, 1981, s. 126).

İkta sisteminin oluşumunda Türk geleneklerinin belirleyici olması, Selçukluların bu modeli benimsemesini kolaylaştırmıştır (Köprülü, 1981, s. 97; Akdağ, 1977, s. 26). Sistemin özünde, devletin kontrolündeki toprakların reâyâ eliyle işlenmesi ve böylece katma değer üretilmesi bulunmaktaydı. Türkler için kadim bir anlayışı yansıtan bu toprak düzeni, özellikle askerî amaçlara hizmet eden uygulamalarıyla öne çıkmıştır. Büveyhîler tarafından geliştirilen bu model, Selçuklular döneminde dönemin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendirilmiştir (Turan, 1979, s. 343; Uzunçarşılı, 1995, s. 239).

Osmanlı Devleti'nde ise mali yapı, geniş topraklar üzerinde kurulmuş olması nedeniyle tımar sistemi, merkezi maliye ve vakıflar gibi unsurları kapsayan esnek bir yapıya sahipti. Bu düzenin temelini, kökeni Hz. Muhammed dönemine kadar uzanan mîrî arazi rejimi oluşturuyordu (Barkan, 1980, s. 235). Osmanlı'da mîrî arazilerin sistemleştirilmesi ise Ebussuud Efendi'nin katkılarıyla gerçekleşmiş (Akgündüz, 1990, s. 139) ve şu ilkeye dayanmıştır: "*mîrî araziler şer'î maslahat değildir, ulû'l-emre (padişaha) müracaat lazım gelir. Ne veçhile memur ise o veçhile yapılır.*" (Barkan, 1980, s. 301). Mîrî araziler bu fetva ile hukuki açıdan da padişahın tasarrufuna bırakılmıştır.

Mîrî arazilerin işletme ve işleme hakları, ilk olarak askerî hizmet karşılığında belirli kişilere devredilmiş ve bu çerçevede tımar sistemi oluşturulmuştur (Cin, 1978, s. 1). Tımar sistemi, mîrî arazi rejiminin temel unsuru olmakla birlikte, tüm arazi türlerini kapsamamış; özellikle hububat ekimine elverişli tarım alanları ile bağ ve bahçeler dışındaki verimliliği yüksek araziler bu sisteme dâhil edilmiştir (İnalçık, 2017, s. 247). Bununla birlikte, tımar olarak tahsis edilen ve verimliliklerine göre tasnif edilen arazilerde hem tarımsal üretim hem de hayvancılık faaliyetleri yürütülmüştür.

Osmanlı mali yapısının oluşumunda ikinci unsur, mîrî arazilerin reâyâyâ tahsisi üzerinden elde edilen gelirler olmuştur. Sistemin sürdürülebilirliği, devletin temel felsefi ilkeleri dikkate alınarak tasarlanmış; bu çerçevede söz konusu araziler mukataalaştırılmış ve üretim ile tüketimden alınan şer'î ve örfî vergilerle ilişkilendirilmiştir. Mali yapının işlerliğini sağlayan bir diğer önemli unsur ise, ülke içi ticaretten ve limanlar üzerinden gerçekleştirilen dış ticaretten elde edilen vergiler olmuştur.

Vergi toplama konusunda kadîm uygulama alışkanlıklarına sahip olan Osmanlı, cihan devleti olmanın getirdiği geniş sorumlulukların yanı sıra Avrupa'da Reform ve Rönesans hareketleriyle başlayan, özellikle de Sanayi Devrimi'nin etkisiyle hızlanan siyasî, askerî ve ekonomik dönüşümlere uyum sağlayamamış ve bu durum mali yapıyı derinden sarsmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde askerî alandaki gelişmeler (Fidan, 2020a), Osmanlı'nın geleneksel vergi anlayışını sorgulamasına yol açmış; devlet ihtiyaç duyduğu mali kaynakları sağlamak için mevcut vergi uygulamalarında ve toplama yöntemlerinde çeşitli değişikliklere gitmiştir.

Klasik dönemde vergi, Osmanlı mali-idari sisteminin temelini oluşturan tımar ve iltizam uygulamaları çerçevesinde toplanmaktaydı. Bu sistemlerde işleyişin merkezinde toprağın işletilmesi ve elde edilen gelirler üzerinden örfî ve şer'î vergilerin tahsili yer alıyordu. Hem tımar hem de iltizam modelinde öncelikli amaç vergi alanlarının işletilmesi ve verginin toplanmasıydı. Toplanan bu vergi gelirleri devlet yönetimince belirlenen devletin sistemlerinin işleyişine katkı sağlayacak ilgili alanda (askerlik gibi) hizmetlerin karşılığına, yerel yönetimlerin gereksinim duydukları finansman ihtiyaçlarının karşılanmasına veya merkezi hazineye aktarılarak farklı kullanım alanlarına yönlendirilmekteydi (Bakırcı, 2024).

Osmanlı, geniş coğrafyasında mali ve idari organizasyonu bütüncül bir sistem çerçevesinde düzenlemiştir (İnalçık, 2003, s. 111-112). Bu bağlamda tımar sistemi, devletin mülkiyetinde olan toprakların hizmet karşılığında reâyâyâ tahsis edilmesini öngören ve Osmanlı toprak düzeninin merkezinde yer alan en verimli uygulamalardan biri olmuştur (Pamuk, 2017, s. 40-45). Ziraî ekonomiye dayalı taşrada piyasa mekanizmalarının gelişmediği bölgelerde tımar sistemi, hem vergi toplama hem de askerî güç oluşturma işlevini üstlenmiştir. Elde edilen gelirlerin büyük kısmını tarımsal vergiler oluşturmuş; sipahiler, topladıkları vergiden kendi paylarını aldıktan sonra kalanını devlete aktarmışlardır (Cin, 1978, s. 99). Tımarlı sipahiler, arazileri işleyen reâyâyâ arazi kullanım hakkı tanır, bunun karşılığında tapu resmi ve öşür gibi örfî ve şer'î vergileri toplardı (Hammer, 1990, s. 97). 16. yüzyılda köylünün tımar sistemi çerçevesindeki vergi yükü ortalama %20-21 civarında olup, ürünün geri kalan kısmı köylünün mülkiyetinde kalıyordu (Öz, 1997, s. 77-90). Bu düzende reâyânın sadece tasarruf hakkı bulunurken, mülkiyet hakkı devlete aitti (Barkan, 1980, s. 127; Cin, 1978, s. 144; Beldiceanu, 1985, s. 11). Başka bir ifadeyle tımar, mülkiyeti devlete ait olan arazilerin gözetim ve işletmesinin tımarlı sipahiler eliyle yürütüldüğü, bakım ve işlenmesinin ise reâyâ tarafından gerçekleştirildiği bir düzeni ifade etmekteydi.

Osmanlı'nın merkezîyetçi yapısı, yerel koşullara uyum sağlama ihtiyacıyla birlikte zaman zaman esneklik de göstermekteydi. Bu çerçevede tımar sisteminde hâs, zeâmet gibi dirliklerin merkezî görevlilere hizmet karşılığı verildiği, mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem gibi serbest dirlik uygulamaları ortaya çıkmıştır (Ergenç, 2012, s. 128). Bu uygulamalarda dirlik sahipleri belirli vergileri toplama ve yönetme hakkına sahip olurken, diğer yöneticilerin bu alanlara müdahalesi yasaklanmıştır. Böylece devlet hem merkezi otoritesini korumuş hem de taşrada etkin bir yönetim sağlamıştır (Barkan, 2012, s. 1-32; Beldiceanu, 1985, s. 25-27). Ayrıca vergilerin çoğunlukla aynî olarak toplanması ve hazineye aktarılmasındaki zorluklar nedeniyle devlet, bu gelirleri doğrudan hazineye nakletmek yerine askerî hizmet karşılığında sipahilere tahsis ederek mali işleyişini sürdürmüştür (Barkan, 1997, s. 286-320; Genç, 2012, s. 19-33). Diğer taraftan ise bu alanlarda yapılan üretim hem tımar alanındaki askerî kesimin ihtiyaçlarının karşılanmasına hem de yakından uzağa anlayışıyla reâyânın ihtiyaçlarının karşılanmasına katkı sağlamaktaydı. Ayrıca üretimden alınan ana vergi olan öşr vergisine ilave olarak alım satım işlemlerinden alınan örfî vergiler devlete ek gelir kaynakları olmaktadır.

Osmanlı vergi işleyişinde, tımar sistemi dışında kalan mîrî arazilerden alınan vergiler iltizam usulüyle toplanmaktaydı. Bu uygulamanın merkezinde mukataa yer almaktadır. Mîrî arazilerin mukataa olarak belirlenip malikâne şeklinde işletmeye verilmesi, vergi gelirlerinin toplanmasında tımar sistemine benzerlik gösterse de önemli farklılıklar da barındırmaktadır. Mukataa, klasik dönemde tımar sistemine dâhil edilmeyen ve doğrudan merkezî hazineye gelir sağlayan vergi alanlarını ifade etmekteydi. Bu alanlar, tahrir defterlerindeki kayıtlar esas alınarak belirleniyor; eyalet sınırları içindeki tek bir bölgeyi kapsayabildiği gibi, birden fazla bölgenin birleştirilmesiyle de oluşturulabiliyordu (Bakırcı, 2024).

Mukataa gelirlerinin toplanması, devletin açtığı ihalelerle gerçekleştirilirdi. Mültezim adı verilen kişiler, belirli bir mukataanın vergi gelirlerini toplama hakkını, devlete ödemeyi taahhüt ettikleri bedel karşılığında elde ederlerdi. Bu bedel, yıllık sözleşmelerle belirlenir ve mültezim, topladığı vergiden taahhüt ettiği meblağı hazineye aktarmakla yükümlü olurdu (İnalçık, 1959, s.29). Osmanlı maliyesi, şer'î ve örfî kanunlara göre çoğunlukla aynî olarak toplanması gereken vergi gelirlerini iltizam yoluyla nakdî gelire dönüştürerek, yüksek maliyetli bir maliye teşkilatına gerek kalmadan nakit ihtiyaçlarını karşılayabilmiştir (Genç, 1975, s. 232-233).

Halil İnalçık, mukataa kavramını Osmanlı toprak sisteminin bir parçası olarak değerlendirmekte ve tımar sistemi dışında kalan toprakların mukataa ile verildiğini, bu tür arazilere "*mukataalı arazi*" denildiğini belirtmektedir. Bu çerçevede mukataa, bir kira sözleşmesini andırmakta ve Osmanlı toprak rejiminde toprakların tasarruf şekillerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (İnalçık, 1990, s. 5-6). Genellikle doğrudan hazineye gelir sağlayan mukataalar, iltizam usulüyle nakden veya aynen tahsil edilebildiği gibi, belirli ve sabit bir bedel (maktû') karşılığında da işletilebilmekteydi (İnalçık, 1959, s. 29). Mukataanın konusu yalnızca toprakla sınırlı olmayıp, maden ocakları, tuzlalar, darphaneler gibi üretime dayalı kaynakların yanı sıra gümrük, damga resmi, beytülmal gibi hizmet ve işlem vergilerini de kapsayabiliyordu (Sahillioğlu, 1963, s. 146; Ergenç, 2006, s. 157).

Vergi gelirlerinin toplanması ve hazineye aktarılması esas olarak iltizam yoluyla mültezimlere devredilse de, bazı durumlarda emanet yöntemi de uygulanmıştır (Fleet, 2003, s. 253-4; Darling, 1996, s. 119-22). Emanet usulü, devletin stratejik öneme sahip gelir kaynaklarını doğrudan kontrol altında tutmak istediği veya mültezimler tarafından cazip bulunmayan mukataaların tahsili için tercih edilirdi (Özvar, 2018, s. 2-3; Tabakoğlu, 1985, s. 128). Bu yöntemde, mukataa gelirleri devletin atadığı emin adı verilen memurlar tarafından toplanırdı (Çakır, 2003, s. 150-1). Eminler aynı zamanda mültezim olarak da görev üstlenebiliyordu. Bu durumda mukataa, emânet ber-vech-i iltizam adı verilen bir yöntemle işletilirdi. Emin, devletten aldığı maaşı, üstlendiği iltizam bedeline mahsup ederek ödeme taahhüdünde bulunur; ödemelerde aksama yaşanması durumunda ise mültezimlerin mallarına el konulabilir veya hapsedilebilirdi (Sahillioğlu, 1963, s. 147).

İltizam sistemi, tımar düzeni dışında bırakılan ve mukataa olarak belirlenen mîrî arazilerdeki vergi toplama hakkının, belirli bir bedel karşılığında üçüncü şahıslara ihale edilmesi esasına dayanıyordu (İnalçık, 1959, s. 29-46; Genç, 1975, s. 231-2; Çizakça, 1999a, s. 120). Osmanlı mali sistemi içinde en yaygın uygulamalardan biri olan iltizam, hem padişaha tahsis edilen gelirlerin hem de büyük dirlik sahiplerinin gelirlerinin toplanmasında kullanılmış, özellikle Hashaihümâyûn gelirlerinin tahsilinde tımar sistemiyle birlikte işlev görmüştür (Çakır, 2003, s. 150-1; Sahillioğlu, 1963, s. 147; İnalçık, 1987, s. XXXV; Cezar, 1986, s. 34).

İltizamın temel amacı, vergi gelirlerinin düzenli bir şekilde toplanarak belirlenen hazinelere aktarılması ve böylece devlet işlerinin kesintisiz biçimde devam ettirilmesiydi. Bu bağlamda

iltizama alınan mukataa alanında işletmeci konumundaki mültezimler/mutasarrıflar (yerel işleyişin kayıtlarının yer aldığı şer'iyeye sicil defterlerindeki belgelerde daha ziyade tasarruf eden, kullanım hakkına sahip kişi anlamına gelen "mutasarrıf" kelimesi kullanılmıştır) yalnızca vergi toplamakla kalmayıp, aynı zamanda bir işletmeci olarak vergi topladıkları alanın genel düzeninden de sorumluydular (Çakır, 2003, s. 49-51). Bu sorumluluk, tımar sisteminde sipahilere verilen görevlerle benzerlik göstermekteydi. Mültezimlerin faaliyetleri, devletin mali çıkarlarını korumak üzere merkez tarafından atanan ve eyaletin genelinden sorumlu olan "Mütesellimler" aracılığıyla veya "Emîn" adı verilen ve daha dar bir alandan sorumlu olan görevliler tarafından denetlenirdi (İnalçık, 1959, s. 28-9).

İltizam sistemi, devletin doğrudan vergi topladığı emanet yöntemine kıyasla daha az bürokrasi ve daha düşük maliyetle maksimum gelir elde edilmesine imkân tanıyordu. Mültezimler, kâr ve zarar riskini üstlenerek bir yıllık tahmini vergi geliri olan mâl üzerinden, divanda düzenlenen artırmalı ihaleye katılır, en yüksek teklifi veren mültezim 1 ila 3 yıllık sürelerle vergi toplama hakkını elde ederdi. Bu hak, tahvil belgesi ile resmiyet kazanırdı (Genç, 2000, s. 376-380; Çizakça, 1999b, s. 223-6). Mültezim, sahip olduğu tahvil ile vergi toplama süresince mâl ve kalemiye ödemelerini yapmakla yükümlü hale gelirdi. 16. yüzyılda yaşanan yüksek enflasyonun ihalelerdeki tekliflerin gerçekçiliğini zedelemesi üzerine, mukataa süreleri genellikle bir yıla sınırlandırılmıştır (Çizakça, 1999a, s. 146-9; Tabakoğlu, 1999, s. 17-31). İltizam uygulamaları, bireysel olabileceği gibi ortaklık yoluyla da yürütülebiliyordu. Yüksek bedelli vergi kaynakları, girişimcileri ortaklık kurmaya yöneltmiş; birden fazla mukataa birlikte işleterek gelirler birleştirilmiş ve hesaplar topluca yönetilmiştir (Özvar, 2018, s. 150-1; Sahillioğlu, 1963, s. 148).

Devlet, tımar sisteminde olduğu gibi iltizamda da yozlaşmayı önlemek amacıyla sıkı denetim mekanizmaları kurmuş, mütesellimler ve kadılar aracılığıyla mültezimlerin faaliyetlerini gözetim altında tutmuştur (Darling, 1996, s. 153; Gökbilgin, 1952, s. 433-44). Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren askerî zümreye yapılan tahsislerle birlikte iltizam uygulamasında rekabet azalmış, gelirler durağanlaşmıştır (Darling, 1996, s. 180-1). 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise askerî sınıfa verilen iltizamların sıklığı azalmış, böylece rekabetçi ihale düzeni yeniden canlandırılmıştır (Genç, 2000, s. 376-80; Darling, 1996, s. 179-84).

Vergi Toplanmasında Yeni Arayışlar: Malikâne Usulü

Osmanlı Devleti, vergi toplama konusunda kadim bir geleneğe sahip olmakla birlikte, iç ve dış siyasi-askerî gelişmelerin etkisiyle bu anlayışın özüne dokunmadan uygulama değişikliklerine gitmek zorunda kalmıştır. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra hanedan içinde artan iktidar mücadeleleri, liyakate dayalı atama düzenini zayıflatmış, devlet yönetiminde otorite boşlukları doğurmuştur. Bu durum, tımar ve kul sistemlerinin bozulmasına yol açarak 16. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı'nın dönüşüm sürecine girmesini hızlandırmıştır.

16. yüzyılın sonlarında Avrupa'daki fiyat devrimi, Osmanlı maliyesini derinden sarsmış; uzun ve maliyetli savaşların yarattığı bütçe açıkları ve para taşışşileri, tımar sisteminin bozulmasına yol açmıştır (Sahillioğlu, 1989, s. 227). Bu süreçte bir taraftan ordunun savaş teknolojilerindeki yeniliklere uyum sağlama çabaları diğer taraftan da sipahilerin orduya katılmaktaki isteksizlikleri, devletin mali dengesini zayıflamıştır (Pamuk, 2007, s. 139-40). 17. yüzyıl boyunca Avusturya, İran, Venedik, Lehistan ve Rusya ile süren savaşlar ve 18. yüzyılda Karlofça Antlaşması ile yaşanan toprak kayıpları, hem siyasi hem de mali açıdan büyük bir darbe olmuştur. Mukataalaştırılmış gelir kaynaklarının kaybı, vergi gelirlerini azaltarak devletin finansman sorunlarını derinleştirmiştir.

Çözüm arayışlarının sonucunda 1695'te başlatılan malikâne usulü, mukataa gelirlerinin kayd-ı hayat şartıyla yani ömür boyu işletme hakkıyla verilmesi ve yüksek peşinat ödenmesi esasına dayanıyordu (Özvar, 2018, s. 2-11; Çizakça, 1999b, s. 223-226). Bu yöntem, girişimcilere uzun vadeli işletme planlaması yapma imkânı tanırken devlete ise kısa vadede nakit sağlamanın yanında gelirleri uzun vadede güvence altına alıyordu (Pamuk, 1994, s. 103). Ancak askerî yenilgilerin ardından oluşan ekonomik krizler ve paranın değer kaybı, devlet yönetimini olumsuzlukları azaltmak adına esnafa ek vergiler uygulamaya yöneltmiştir. Ancak uygulamadaki sıkıntılar toplumsal tepkilere (Patrona Halil ve Atçalı Kel Mehmed isyanları) yol açarak sorunu daha karmaşık hale getirmiştir (Gökbunar ve Alparlan, 2018, s. 401-2; Gökbunar, 2004, s. 28-31; Pur, 2015, s. 59). Ayrıca askerî sınıfın "hazînemânde" uygulamasıyla sisteme dâhil edilmesi, hazineye ek gelir getirirse de işletme becerisi sınırlı bu grubun yoğun talebi, sistemin verimliliğini zayıflatmıştır (Genç, 2000, s. 154-6; Cezar, 1986, s. 26-44; Özvar, 2018, s. 17).

18. yüzyıl sonlarında Fransa'nın Mısır'a saldırısı, Rusya'nın yükselişi ve imzalanan ticaret antlaşmaları Osmanlı'yı dış baskılarla karşı karşıya bırakmıştır (Fidan, 2006, s. 65-122; Fidan, 2020a). Savaş tazminatları ve ayanların kontrolsüz güç kazanma çabaları da mali darboğazı derinleştirmiştir (Beydilli, 2007, s. 524-27; Kuzucu, 2016, s. 63-84; Bakırcı, 2024). 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl ortalarına kadar mali ihtiyaçları karşılamak için iltizamın kısa vadeli imkânları yetersiz kalmış, bu nedenle uzun vadeli malikâne sistemi öne çıkmıştır. Tımar gelirleri de mukataaya dönüştürülerek merkezî hazineye aktarılmış, böylece malikâne uygulaması Osmanlı mali yapısının temel dayanaklarından biri haline gelmiştir (Cezar, 1986, s. 79-82).

Malikâne sistemi, devlet hazinesine nakit girişi sağlamak ve mültezimlerin vergi kaynaklarını tahrip etmelerini engellemek amacıyla geliştirilmişti. Mîrî mukataalar, tımar alanları dışında kalan gelirleri kapsıyor ve iltizam veya emanet yoluyla işletiliyordu. Malikâne sistemi, bu gelirlerin daha düzenli toplanmasını ve devletin mali sorumluluklarının hafiflemesini sağladyısa da, uygulamada bürokrasiyi artırmış ve yeni maliyetler doğurmuştur. Merkezî idare bu maliyetleri karşılamak amacıyla malikâne sahiplerine çeşitli ek yükümlülükler getirmiştir (Karaman, 2013, s. 351).

Malikâne sahiplerinden alınan ödemeler; mâl, muaccele ve kalemiye gibi temel vergilerin yanı sıra farklı harçları da içermekteydi. Peşinat üzerinden alınan bu harçlar; başmuhasebe halifesine, %0,4 maliye kâtibine, %0,3 müzayede tellalına, %0,2 ruznamçe halifesine, %0,1 olmak üzere toplamda %1 oranında belirlenmişti. Ayrıca berat verilen kişilerin dergâhîli çavuşbaşına %2 oranında ödeme yapması zorunluydu. Bu ek harçlar, özellikle saltanat değişiklikleri veya savaş dönemlerinde devlet için önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir (Genç, 2012, s. 114-5).

Malikâne mukataalardan alınan vergiler genel olarak üç başlık altında toplanmaktaydı: cülûs resmi (Özcan, 1990, s. 108-14; Pakalın, 1993, s. 312; Tabakoğlu, 2007, s. 582; KK 5040/5, s. 9-10), kasr-ı yed resmi (Çakır, 2003, s. 163-5; Özvar, 2018, s. 24; Özkaya, 1994, s. 55; KK 182, s. 48; MAD.d. 9491/166) ve cebelü bedeliyesi (Emecen, 1993, s. 188-189; Mustafa Nuri Paşa, 1987, s. 307; Çakır, 2003, s. 168). Bu düzenlemelerle malikâne sahipleri aynı zamanda vergi mükellefi haline gelmiş, böylece devlet ricali ile reâyâ arasındaki ayrımlar daha da belirsizleşmiştir (Salzmann, 2017, s. 144).

İlk yıllarda malikâne satışlarından elde edilen gelirler, bütçe gelirlerinin yalnızca %1,5'ini oluştururken, 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde bu oran %10'a yükselmiştir (Özvar, 2018, s. 90). Malikânenin muaccele gelirleri, özellikle askerî harcamaların finansmanında kritik bir rol

oyunamıştır. Yeniçeriler, eminler, ağalar, nazırlar gibi askerî personelin maaşları; kale muhafızlarının erzak ve giyecekleri; kale bakımları ve saray masrafları büyük ölçüde bu gelirlerle karşılanmıştır (Doğan, 2017, s. 92).

Osmanlı yönetiminde mukataa ihaleleri genellikle İstanbul'daki bürokratlara veya emekli askerî görevlilere tahsis edilir, bu kişiler ise işletme haklarını çoğunlukla yerel güvenilir şahıslara devrederdi. Böylece mîrî araziler güvence altına alınır, üretim teşvik edilir ve düzenli vergi tahsilatı sağlanırdı. Kadı, vali, mütesellim ve mültezimler birlikte, arazi güvenliği, üretimin sürekliliği ve iskân düzeninin korunmasından sorumlu tutulmuş; böylece taşrada çok katmanlı bir denetim mekanizması oluşturulmuştur.

Adana eyaleti, 19. yüzyıl başında mütesellimlik ile yönetilmiş; Hasan Paşazâde Ahmed Bey gibi mütesellimler, malikâne uygulamasında hem malikâneci ile reâyâ arasındaki ilişkileri düzenlemek hem de vergi toplama sürecini güvenceye almak açısından kritik roller üstlenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 57-45/71). Arşiv belgelerine dayalı incelemeler, Adana'daki malikâne sahiplerinin çoğunlukla askerî sınıfa mensup olduklarını, ancak sermaye sahipleri, reâyâ ve gayrimüslim unsurların da sisteme dâhil olduğunu göstermektedir.

18. yüzyılda Adana'da 302 mukataa 432 kişiye malikâne olarak tahsis edilmişken (Ergenoğlu, 2016, s. 173), 19. yüzyıl başlarında malikâne ve emanet olarak verilen mukataa sayısı 555'e, bunları işleten mültezim sayısı ise 287'ye çıkmıştır (Bakırcı, 2024). Malikâne sahiplerinin kimlikleri, Başmuhasabe, Maliyeden Müdevver defterleri ve Adana Şer'iyeye Sicili gibi arşiv kaynakları üzerinden incelenmiş; görev ve statüler çoğu zaman doğrudan belirtilmediğinden, kullanılan ünvanlar (paşa, bey, ağa, efendi, el-hâcc vb.) kimlik tespitinde temel ölçüt olmuştur.

Adana'daki malikâne sahipleri şu gruplar altında sınıflandırılabilir:

Askerî kökenliler: Saray görevlileri, eyalet düzeyinde görev yapan bürokratlar ve asker kökenli kişiler.

Memurlar: Aktif ya da emekli taşra idarecileri.

İlmiye sınıfı mensupları ve farklı eyaletlerde yaşayan askerî/ilmiye kökenliler.

Ayan ve reâyâ: Yerel güç sahibi aileler ve ekonomik kapasiteye sahip bireyler.

Gayrimüslimler: Özellikle sarraflar ve mali işlerde uzman kişiler.

Kadınlar: Sınırlı sayıda da olsa malikâne uygulamasında yer almışlardır (Bakırcı, 2024).

Bu çeşitlilik, malikâne ortaklıklarının çoğu zaman farklı sosyal grupları bir araya getirdiğini göstermektedir. Aynı malikânede bir askerî bürokratin kardeşiyle veya bir ilmiye mensubunun oğlu ile ortaklık kurduğu görülmektedir. Sancaktaki mukataaların yüksek mâl ve mu'accele bedelleri, askerî sınıfın sermaye birikimini bu yolla değerlendirdiğini; gayrimüslim sarrafların ise finansman ve kefalet aracılığıyla sisteme dâhil olduğunu ortaya koymaktadır.

Hasan Paşazâdeler ve Menemencioğulları gibi güçlü ayan aileleri, malikâne sistemi üzerinden taşra yönetiminde etkili olmuş; bu durum, Adana'da merkezi otoritenin taşrayla kurduğu ilişkilerin yerel elitler aracılığıyla şekillendiğini göstermektedir. Ancak 19. yüzyıl başında Rusya'nın doğu faaliyetleri, Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı ve bölgedeki eşkıyalık hareketleri, taşra yönetiminde ciddi istikrarsızlıklar yaratmıştır.

Sonuç olarak Adana sancağındaki malikâne uygulaması, Osmanlı taşrasındaki toplumsal çeşitliliği, yerel elitlerin güçlenmesini ve devletin mali mekanizmalarının taşra gerçeklerine

uyumunu gözler önüne sermektedir. Malikâne sahiplerinin askerî sınıf, ayan, reâyâ, gayrimüslimler ve kadınlar gibi farklı gruplardan oluşması, sistemin kapsayıcı ve karmaşık yapısını ortaya koyarken bu dağılım, merkez-taşra ilişkilerinin dinamiklerini anlamada Adana'yı önemli bir örnek haline getirmektedir.

19. Yüzyılda Adana Sancağında Malikâne Uygulaması

Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü mali zorlukları aşmak amacıyla başvurduğu çözümlerden biri olan malikâne uygulaması, esasen devletin idari ve mali sistemlerinde meydana gelen yapısal dönüşümün bir yansımasıdır. Özellikle artan toprak kayıpları, asker yapılanmaya ilişkin tartışmaları gündeme taşımış; bunun arka planında ise tımar sisteminin giderek azalan verimliliği, söz konusu dönüşümü hızlandıran temel unsur olmuştur. Bu gelişme, aynı zamanda mîrî arazi rejimindeki çözülüş sürecinin de bir göstergesi niteliğindedir. Taşra yönetimleri de bu süreçten etkilenmiş ve 18. yüzyılda taşrada belirgin bir istikrarsızlık ortamı ortaya çıkmıştır (Özkaya, 1994, s. 61). Bununla birlikte, bütün bu olumsuzluklara rağmen devletin klasik düzenine ait birçok işleyişin varlığını sürdürdüğü de gözlemlenmektedir.

Taşra yönetimleri arasında sosyo-ekonomik yapısı ve stratejik konumuyla dikkat çeken Adana sancağı, bu yapısal değişimlerin etkilerini derinden hissedilen bölgelerden biri olmuştur. Antik Çağlardan itibaren Adana, Asya ile Avrupa arasında önemli ticaret ve ulaşım yollarının kesiştiği stratejik bir merkez olmuştur (Uğuz, 2016, s. 335). Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'a uzanan yolların Gülek Boğazı üzerinden Çukurova'ya bağlanması şehrin önemini artırırken (Aktan, 1967, s. 6; Darkot, 1997, s. 126-8); Tarsus ve Misis gibi liman şehirleri arasında bir konaklama noktası olarak konumlanması ve Seyhan Nehri'nin Çukurova Ovası'na açıldığı yerde kurulmuş olması, Adana'nın ticari ve stratejik değerini pekiştirmiştir (Erdem, 1988, s. 348-9; Ramazanoğlu, 2006, s. 17; Gould, 1973).

Adana, sahip olduğu stratejik ve ekonomik değerleri nedeniyle tarih boyunca devletlerin mücadele alanlarından biri olmuştur. 14. yüzyıl ortalarından itibaren Türkmenlerin Yüregir koluna bağlı Ramazanoğulları Beyliği'nin idaresinde Memlûk hâkimiyetine giren şehir (Sümer, 1963, s. 18-23; Sümer, 1997, s. 612-20; Çelebi, 2016, s. 295-6), 1516'da Osmanlı yönetimine katılmış ve Ramazanoğullarına yurtluk-ocaklık olarak bırakılmıştır (Abdülkadir Efendi, 2003, s. 466; Sümer, 2024, s. 344-6; Kartekin, 1979, s. 25-35). Böylece Osmanlı, bölgede aşiretlerin denetimini sağlamış ve Adana'yı Şam ile Halep beylerbeyliklerine bağlı bir sancak haline getirmiştir (Göyünç, 1991, s. 269-277; Kılıç, 1999, s. 10).

Osmanlı mali sisteminde önemli bir gelir kaynağı haline gelen Adana, yerleşik ve konargöçer yaşam biçimlerinin bir arada sürdürülebildiği; hayvancılık, tarım, ulusal ve uluslararası ticaret ile madencilik aynı anda yapılabildiği bir merkez konumundaydı. Adana sancağında vezir rütbesine sahip eyalet valisi veya beylerbeyi başta olmak üzere, tımar ve zeamet sahipleri ile Hashâ-i hümâyûn'a bağlı ve merkezi hazine tarafından kontrol edilen alanlarda tımar, iltizam ve malikâne uygulamaları bir arada görülmekteydi (MAD.d. 9893: 24-25; 9912: 260; 10155: 261; 10160: 4; 3956: 314).

Osmanlı idaresi, bölgede işlevini yitirmeye başlayan tımar sistemini ayakta tutmaya çalışırken askerî gelişmelerin tetiklediği konargöçer aşiretler arasındaki hoşnutsuzlukları gidermek ve üzerlerindeki denetimi artırarak Adana genelinde istikrarı sağlamak amacıyla bazı gelir kaynaklarını mukataalaştırmış ve malikâne yöntemiyle iltizama vermiştir (Özvar, 2018, s. 147-8; Ergenç, 1986, s. 367-82; Yörük, 2019, s. 217-38). Mukataa gelirlerinin toplanmasında emanet usulüyle bürokratlar, malikâne usulüyle ise üçüncü şahıslar görev almış; emanet usulünün

uygulandığı bazı mukataalar, mültezim konumundaki bürokratlara görevde kaldıkları sürece malikâne olarak tahsis edilmiştir (Bakırcı, 2024).

Osmanlı Devleti, hukuk temelli idari yapısında, her türlü işlemin hukuka uygun yürütülmesine büyük önem vermiştir. Adana'da mukataaların malikâne usulüyle verilmesi sırasında da mültezimin hukuki sorumluluklarını vurgulayan ifadelerin kullanılması bu yaklaşımın bir yansımasıdır. İltizam sözleşmelerinde kullanılan dil, mukataaların malikâne veya emanet yoluyla işletilmesinde hukuki bağlayıcılık taşımıştır.

Adana'da malikâne iltizamını üstlenen mültezimler yalnızca vergi toplamakla değil, aynı zamanda mukataa sahasındaki ekonomik faaliyetlerin yönetimiyle de sorumlu tutulmuşlardır. Bu durum, mültezimin modern anlamda bir işletmeci gibi hareket ettiğini göstermektedir (MŞH.ŞSC.d.. 60-29/39; 55- 130/58; 57- 87/120). Ayrıca mültezimler, haklarını başkasına devrettiklerinde bu devir işlemleri kadı sicillerine kaydedilmiş; taraflara da belgelerin suretleri verilmiştir. Böylece, iltizam uygulamaları aynı zamanda vekâlet ve icâre (kira) hükümlerini de içermiştir (MŞH.ŞSC.d.. 48- 35/79; 48- 55-102, 103; 58- 59/182).

Osmanlı'da toprak, insan ve vergi arasında güçlü bir bağ bulunmaktaydı. Devlet, tahrir defterleriyle toprağı kontrol altına alırken reâyânın yer değiştirmelerini de sıkı şekilde denetlemiş; iskân süreçlerini merkezi otorite doğrultusunda yönetmiştir. Kontrolsüz göçler, üretim ve vergi düzenini tehdit edeceği gibi güvenlik sorunları doğurabileceğinden devlet bu tür hareketliliğe izin vermemiştir (MŞH.ŞSC.d.. 54- 21/26; 69-21/ 26; Koç, 2020a, s. 649-50; Koç, 2020b, s. 659-62; İnalçık, 2012, s. 168-73).

Adana'da tarım ve hayvancılık ağırlıklı mukataalar malikâne yoluyla, ticarete konu mukataalar ise genellikle eminler aracılığıyla işletilmiştir. Eminler, bu hakkı alt ihalelerle bir yıllığına emanet usulüyle devretmişlerdir. Vergilerin esasını, üretim üzerinden alınan öşür ile ticarete konu mallardan alınan vergiler oluşturmuş; hesaplamalarda güneş yılına dayalı mali takvim kullanılmıştır.

Malikâne usulünde mültezim, mukataayı kaydihayat şartıyla işletme hakkını ihale sonucunda kazanır, peşinat ve gerekli harçları ödedikten sonra devlete mâlimîrî vergisini aktarmakla yükümlü olurdu. Mukataadan elde ettiği gelire hem devlete olan yükümlülüklerini yerine getiren hem de ihale sürecinde ödediği peşinatı kademeli olarak geri alan mültezimin kârı, doğrudan mukataa gelirleriyle orantılıydı. Ürünlerden alınan öşür vergisinin (%10) devlet hissesinden arta kalan kısmı ise mültezimin kazancını oluştururdu.

Osmanlı Devleti'nde mukataa işlerinin hukuki zeminde yürütülmesi amacıyla mültezim adayları taleplerini maliye görevlilerine veya kadıya sunmak zorundaydı. Bu taleplerde adayın kefilleri, kefalet miktarları ve varsa ortakların hisseleri ayrıntılı olarak belirtilmiştir (Genç, 2000, s. 155-8; MŞH.ŞSC.d.. 58- 282/396; 8- 63/189, 88/260; 7- 14/32; 71- 53/113; 10- 74/232). Baş muhasebe kayıtlarının incelenmesinin ardından, mukataanın mu'accele bedeli, heyet huzurunda herkese açık bir şekilde “...beyne'n-nâs defatle müzâyede...” yapılan açık artırmalarla belirlenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 124/64; 48- 131/211; 10- 96/285, 97/286, 100/291), “... ve rağbâtı inkıtâ'ından” sonra en yüksek teklifi veren adayın bilgileri kaydedilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 124/64; 48- 131/211; 70- 30/26).

İhaleyi kazanan mültezimin mu'accele ve harçları Hazineiâmire'ye teslim ettiği ruznamçe belgesiyle teyit edildikten sonra mukataanın “...ber-vech-i malikâne...” olarak kaydının yapılmasına dair ferman verilmesinin uygunluğunu ifade eden telhis düzenlenirdi. Telhis doğrultusunda mültezim hakkında “...mezîd-i inâyet Pâdişâhânem zuhura getürüb ...” yani

padışahın olumlu iradesini içeren bir hattihümâyun düzenlenir ve mültezime mukataanın ber-vech-i malikâne olarak kaydının yapılması için gerekli berat verilir.

Beratta; berat tarihi, mukataa başlangıcı, ödenen mu'accele, hisse oranları ve mültezimin hayatta olduğu sürece gelir toplama yetkisi açıkça belirtilirdi. Mültezim; yıllık mâlümîrî ödemeleri, diğer harçlar ve hesapların düzenli tutulmasıyla yükümlü kılınırdı (MŞH.ŞSC.d. 55- 124/64; 55- 54/161; 48-131/211; 58- 54/60; 51-6/9, 11/13; 61- 12/34; 70-30/26; 8-59/182; 10-96/285, 97/286, 100/291, 124/332). Bu koşulların sağlanması durumunda mültezimin tasarruf hakkı korunur, üçüncü kişilerin müdahalesi engellenirdi. Berat, devlet ile mültezim arasında bir "kiraya veren-kiracı" ilişkisi tesis ederken defter kayıtları da olası anlaşmazlıklarda hukuki dayanak oluştururdu.

Malikâne sahipleri çoğunlukla Osmanlı'nın askerî ve bürokratik elitlerinden oluşurken taşrada bu hakların gayrimüslim mültezimler veya ayan sınıfından taşeronlar aracılığıyla işletildiği görülmektedir. 17. yüzyıldan itibaren malikâne sistemi, askerî sınıfın güç ve nüfuz kazanmasına imkân tanımış; devlet ise mültezim gruplarını çeşitlendirerek rekabeti artırmayı amaçlamıştır. Bu süreç, sermaye hareketliliğini hızlandırmış ve daha karmaşık ortaklık yapılarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Çakır, 2003; Bülbül, 2007, s. 99-122).

Osmanlı mali ve idari yapısında mukataalar, gelirlerinin yüksekliği ve yönetim güçlükleri gibi nedenlerle bireylere ya da ortaklıklara devredilebilmekteydi. Malikâne usulünde mültezim adayları, yüksek mu'accele bedelini ödeyebilmek için güvenilir kefiller bulmak zorundaydı. Örneğin Adana ve Tarsus çevresinde yer alan bazı mukataaların malikâne olarak tahsisi sırasında peşinat bedelinin yıllık vergi miktarının yaklaşık 13,5 katına denk geldiği görülmektedir. Bu tür ağır yükümlülükler güçlü sermaye gruplarının, özellikle sarrafların, mültezimlere kefil olarak sürece dâhil olmalarını zorunlu kılmıştır (MŞH.ŞSC.d. 10- 96/285; Koyuncu, 2014, s. 300-304; Yayıncıoğlu, 2019, s. 375-96).

Mültezimler, devlete önceden ödeme yaparak vergi toplama hakkı kazanmış; bu süreçte finansman ihtiyacını karşılamak için ortaklıklar kurmuşlardır (Lewis, 2006, s. 142; Çizakça, 1999b, s. 223-57). Ortaklıklar genellikle ikişer kişi arasında gerçekleşmiş ancak mukataa alanlarının genişliği veya yüksek hasılat miktarı, ortak sayısını artırmıştır. Bu yapı, hem mali yükün paylaşılmasını hem de etkin bir yönetimi mümkün kılmıştır. Adana'da Cemâ'at-i Yörügân-ı Adana, Tarsus ve Sis mukataası örneğinde olduğu gibi geniş alanları kapsayan malikâneler, mültezimler arasında bölüştürülerek işletilmiştir (MŞH.ŞSC.d. 54- 16/28, 39/49; 55- 120/72, 139/46; 57- 16/36, 21/25, 54/83, 105/138,112 /146, 116/152; 58- 80/95, 188/232, 223/298, 235/318, 240/328, 248/344, 287/404; 60- 29/39, 30/40, 95/151; 63- 17/64; 8- 83/249, 119/325; 64- 13/52; 58- 21/25, 23/27, 45/48, 80/95, 194/241, 240/328, 248/344, 287/404; C..ML.. 781/31892, 377/15475).

Malikâne uygulamasında mültezimlerin yüksek peşinat bedelleri ödeme zorunluluğu, sarrafları malikâne sisteminin temel finansal aktörleri haline getirmiştir. Başlangıçta taşrada faaliyet gösteren bu kesim, zamanla İstanbul'da güçlenmiş ve 19. yüzyılda "Galata bankerleri" olarak anılmaya başlanmıştır (Genç, 2000, s.155; Cezar, 1986, s. 136; Toprak, 1985, s. 760-1; Kazgan, 2005, s. 10). Sarraflar, mültezimlere kefalet sağlamış; mali yükümlülüklerin yerine getirilmesinde aracılık etmiş ve kimi zaman poliçe gibi araçlarla taşra-mâliye ilişkilerini kolaylaştırmıştır. Adana mütesellimi Ahmed Bey'in 1803 tarihli belgelerde görülen poliçe kullanımı, taşra yöneticileri ile İstanbul sarrafları arasındaki mali bağların önemini açıkça ortaya koymaktadır (MŞH.ŞSC.d. 58- 194/241, 232/314, 232/313, 214/277, 269/378, 280/393, 281/395, 287/404, 202/260, 262/366, 188/232, 80/95; 7- 64/148, 19/39; 57- 116/152, 54/83, 16/36; 60- 29/39, 30/40,

95/151; 55- 139/46; 136- 52/95, 90/135; 48- 130/208; 51- 15/16; C..ML.. 620/25535, 675/27698, 320/13161).

İslam hukukunda faiz yasağı bulunmasına rağmen sarrafların kefalet ve finansman karşılığında ücret talep etmesi, kırsal bölgelerdeki yüksek riskler nedeniyle çoğu zaman tartışmalı hale gelmiştir. Bu durum Osmanlı mali yapısında faiz, kefalet ve ortaklık ilişkilerinin sürekli yeniden tanımlanmasına yol açmıştır (Zaim, 1995, s. 37; Apaydın, 2002, s. 168-77; Apaydın, 2010, s. 278-83; Kara, 2021, s. 75-6).

Sonuç olarak Adana örneği, mukataa sisteminde malikâne uygulamasının yüksek sermaye ihtiyacını beraberinde getirdiğini; bu ihtiyacın ise mültezim-sarraflar-askerî bürokrasi üçgeninde şekillenen ortaklık yapılarıyla karşılandığını göstermektedir. Sarraflar yalnızca taşradaki malikânelerin finansmanında değil, aynı zamanda devletin merkezî maliyesinde ve kısa vadeli borçlanmalarında da etkin rol oynamışlardır. Böylece malikâne uygulaması, Osmanlı mali sisteminde hem devletin erken gelir ihtiyacını karşılayan hem de yeni sermaye hareketliliklerini teşvik eden bir mekanizma işlevi görmüştür.

Mukataa Türleri

Malikâne uygulamasının ilk yıllarında, düşük gelirli mukataalar düşük bedellerle müzayedeye çıkarılmış; böylece geniş bir alıcı kitlesi hedeflenmiştir. Malikâne uygulamasındaki bu gelişmeleri 19. yüzyılda Adana sancağında da görmemiz mümkündür (Ergenoğlu, 2016, s. 74). Adana'nın en yüksek gelirli mukataaları; Yörügân, ihtisâb, adet-i ağnâm, resmi ispençe, cizye, resm-i dönüm-i duhan, gümrük, resm-i kıslak, hashâ-i Haleb ve maden gibi tarım, ticaret ve üretim ile ilişkili alanlarda karşımıza çıkmaktadır. Adana sancağında var olan bu malikâne mukataaların bir kısmı önceki dönemlerden beri devam etmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde bu mukataalara ilaveten yeni malikâne mukataalar verilmiştir. Bu yüzyılda Adana'daki mukataalar, tarım ve hayvancılık ile ticaret olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.

Tarım ve Hayvancılık İçerikli Mukataalar

Adana'da genel olarak tarım, bahçecilik ve hayvancılığa dayalı mukataalar bulunmaktaydı. Bölgede, birçok nahiye ve kaza sınırları içindeki köy ve mezralar mukataalaştırılarak ber-vech-i malikâne usulüyle iltizama verilmiştir. Bu mukataalar çoğunlukla birden fazla köy veya mezranın birleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

Adana sancağında tarım ürünleri arasında buğday (hınta), arpa (şa'ir) ve susam öne çıkmakta, özellikle buğday üretimi diğer ürünlere göre daha fazla yapılmaktaydı (MŞH.ŞSC.d. 72- 74/138). Örneğin, Âdet-i Ağnâm Dünderlu Mukataası'na bağlı Dusenk nahiyesindeki Şehr-i Kâr Mezrası (80 guruş), Torbacası (Avret Güli) Mezrası (68 guruş), Bâfreden Mezrası (50 guruş), İbrişim Mezrası (20 guruş), A'bâr Mezrası (17 guruş), Belekçevirir Mezrası (250 guruş), Hor Mezrası (115 guruş), Orılı (Zârk) Mezrası (50 guruş) ve Sağırviran Mezrası (113 guruş) toplamda yıllık 763 guruş olmak üzere gelir sağlıyordu. Bu gelirlerin işletilmesi ve toplanmasının dörtte birlik (rub') hissesi, malikâne usulüyle Günâneli Hüseyin'e 25 Şevval 1214/9 Mart 1800 tarihinde verilmiştir (MŞH.ŞSC.d. 55-124/64).

Benzer bir örnek, Dünderlu ve Yüreğir nahiyelerindeki Üç Kilisa mezrası (Salık Cemaatine ait, 175 guruş), Muğâre mezrası (Çobanlı Der-nezd, 45 guruş), Yeni Beylik/Ozik mezrası (30 guruş) ve Sırmacık mezrası (Yüreğir, 2,5 guruş) üzerinden görülmektedir. Bu mezraların yıllık toplam geliri, güneş yılı farkı da hesaba katılarak 283,5 guruş 11 akçe olmuştur. Malikâne usulüyle bu gelirleri tasarruf eden Seyyid el-Hâcc İbrahim'in vefatının ardından açık artırma sonucunda rub'

hissesi Nevşehirli Halil Mehmed'e verilmiştir. Halil ;Mehmed, 125 guruş peşinat (mu'accele) ve diğer vergileri hazineye ödemiş; şartların yerine getirilmesinin ardından kendisine yeni berat 14 Rebiülevvel 1217/15 Temmuz 1802 tarihinde düzenlenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 48- 131/211).

Adana eyaletinde malikâne olarak ortaklıkla işletilen mukataalar arasında en dikkat çekici olanlardan biri Cemâ'athâ-yı Yörügân-ı Adana ve Tarsus ve Sis mukataasıdır. Bu mukataa, Kütahya, Saruhan, Adana, Sis ve Tarsus sancaklarında tahrir edilen Yörük cemaatlerini kapsayan Anadolu'daki Yörügân mukataasının bir parçasıydı. Adana, Tarsus ve Sis sancaklarını içine alan geniş bir coğrafyayı kapsayan bu mukataa, aynı zamanda dönemin önemli ticaret yolları üzerinde yer almaktaydı. Adana mütesellimi Ser-bevvâbîn dergâh-ı âlî Hasanpaşazâde Ahmed Bey, kardeşi Mehmed Bey ve amcasının oğlu Mustafa Bey, bu mukataayı 1786'dan itibaren ortaklaşa işletmişlerdir (MŞH.ŞSC.d., 60- 29/39, 95/151). Her ne kadar tek parça halinde iltizama verilmiş olsa da uygulamada her bir ortağın belirli bir sancak bölgesini tasarruf ettiği anlaşılmaktadır. Yörügân mukataası, yıllık 10.177,5 guruş mâl-ı mîrî geliri ile işletilmiş, Ahmed Bey ise mutasarrıflığını 6 Şevval 1226/24 Ekim 1811'deki vefatına kadar ortaklarıyla birlikte sürdürmüştür (MŞH.ŞSC.d., 69-71/95).

Yörügân mukataası içinde Türkmen ve Kürtmen konargöçer cemaat ve aşiretler bulunmaktaydı. Bunlardan Kerimli Cemaatine mensup bazı kişiler, devlete ödemeleri gereken vergilerini (mâlimîrî) vermemek amacıyla yerlerinden kaçarak Adana'dan yaklaşık 20 saat mesafedeki bir bölgeye sığınmışlardır. Bu durum, Adana mütesellimi Ahmed Bey tarafından Divânihümâyun'a bildirilmiştir. Ağır çalışma şartları ve vergi borçları nedeniyle firar eden bu kişilerin, eski yerleşim yerlerine (mukîr-ı kadîm) geri döndürülmeleri ve yeniden iskân edilmeleri Ahmed Bey tarafından talep edilmiştir. Ayrıca, Yörügân mukataasından 1213/1798 tarihine ait 2.025 guruş cebelü vergisi, malikâne mutasarrıfı olan Ahmed Bey'den 7 Cemaziyelahir 1215/26 Ekim 1800 tarihinde tahsil edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 60- 37/50; 55- 92/110).

Adana sancağında tarım ve hayvancılığa uygun, askerî sınıfa mensup kişilerin kullanımına tahsis edilmiş tımar alanları da bulunmaktaydı. Ancak bu alanlar, zamanla verimliliklerini kaybettiklerinde tımar vasfından çıkarılarak mukataa haline getirilmiş ve malikâne usulüyle ihaleye açılmıştır. İhale sürecinde söz konusu araziler öncelikle asker kökenli şahıslara verilmiştir. Tımarlardan mukataaya dönüştürülen bu alanlarda buğday (hınta), arpa (şa'ir), susam ve koza gibi ürünlerin hasadı yapılmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 72- 74/138; 55- 146/28; 48- 35/79, 35/80). Malikâne yöntemiyle işletilen bu mukataalarda, mültezimlerin katkısıyla üretim verimliliğini artırma çabaları da dikkat çekmektedir.

Örneğin, Osman veled-i Halil'in Adana ve Tarsus sancaklarıyla Yüreğir ve diğer nahiyelerde bulunan zeameti, verimsiz hale gelmesi nedeniyle mukataa olarak kaydedilmiş ve malikâne usulüyle kendisine 9 Cemaziyelahir 1216/17 Ekim 1801 tarihinde verilmiştir (HAT., 1482/3). Benzer şekilde, Adana sancağındaki bazı mezraların tımarına mutasarrıf olan Mustafa veled-i Mustafa'nın Lağımçı Ocağı'na geçmesi üzerine söz konusu mezralar mukataa olarak kendisine tahsis edilmiştir (AE.SMHD.II. 100/8464).

Adana'da büyük zeametler de mukataa gelirlerinin toplanması ve işletilmesi amacıyla kiraya verilmiştir. Örneğin Adana sancağında Yüreğir, Büyük Güllah ve diğer bölgelerden elde edilen gelirlerin (aşâr-ı şer'iyye, örfî vergiler, suç ve ceza gelirleri, arazi tapu ücretleri, kul ve harp vergisi, kaçgun, bina vergisi, kışlak, yaylak, otlak ve diğer kalemler) toplamı 42.398 akçe olarak hesaplanmıştır. Bu gelirlerin bir yıllık iltizamı, 1222/1807 yılı Mart ayından Şubat sonuna kadar olmak üzere, Dergâhîâlî Ser-turnacısı es-Seyyid el-Hâcc Mustafa Ağa'ya 3 Muharrem 1222/13 Mart 1807 tarihinde verilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 176/214).

Yine Adana'ya bağlı Yüreğir Bölgesi'nde, Kastamonulu Hacı İsmail'in vefatıyla boşalan (mahlul) tımar, Mehmed adlı şahsa verilmiştir. Haleti Zeâmeti olarak bilinen ve yıllık geliri 1.000 akçe olan bu tımar, Mihmandar köyünün iltizamı ile birlikte 650 guruş bedelle 27 Şaban 1222/30 Ekim 1807 tarihinde, bedelin tamamen ödenmesi üzerine Mehmed'in tasarrufuna geçmiştir (AE.SMHD.II. 97/8250).

Benzer bir uygulama, Adana ve Tarsus sancaklarında bulunan boş 9 tımar için de gerçekleştirilmiştir. 1242/1826 tarihli gelirlerinin düzenli şekilde toplanarak öncelikle taburlara ait ihtiyaçlar için harcanması, artan kısmın ise mukataa gelirleri kapsamında hazineye teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. 1243/1827 tarihi itibarıyla bu tımarların gelirleri hesaplanarak kayıt altına alınmıştır. Gelirler, askerî taburların ihtiyaçları için ilgili sancak valilerinin gözetiminde tahsil edilip merkezi hazineye aktarılmıştır. Ayrıca, tımar ve zeamet gelirlerinin tahsis edilen askerî harcamalar dışında başka amaçlarla kullanılmaması gerektiği açıkça belirtilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 72- 62/114).

Adana'nın ovalık alanlarında meyve ve sebze üretimi yapılmakta, bu alanlar Bağceha-i Adana mukataası adıyla malikâne usulüyle iltizama konu olmaktaydı. Söz konusu mukataa, dikkate değer büyüklükte bir işletme sahasını kapsamaktaydı. Belgelerden anlaşıldığı üzere, mukataa kendi içinde sokaklara ayrılarak idare edilmekteydi. Nitekim 1 Cemaziyelahir 1218/18 Eylül 1803 tarihli belgede, Adana mütesellimi ve valisinin "...*'ale'l-iştirâk mutasarrıf olduğumuz...*" ifadesi, bu mukataanın ortaklık usulüyle işletildiğini göstermektedir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 232/312, 176/216, 157/188, 47/50). Ayrıca Bağceha-i Adana mukataası içinde vakıf taşınmazlarının bulunmasına rağmen kiracılardan öşür tahsil edilmesi dikkat çekici bir durumdur. Örneğin Sultan Sokağı'nda Sebkezâde Vakfı'na ait bitişik iki bahçeden elde edilen mahsul üzerinden bedel-i 'öşr olarak 15 guruş alınmış, bunun yanında her yıl belirlenen kira bedeli de mütevelliyeye ödenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 47/50; 10- 100/291).

Osmanlı Devleti, toprak, insan ve vergi arasındaki bağın hiçbir şekilde kopmamasına özen göstermekteydi. Yukarıda bahsi geçen belgeler, mirî araziler genelinde ya da tımar uygulamasından çıkarılarak malikâne usulüyle mukataa olarak işletmeye açılan toprakların vergi gelirlerinin askerî ve mali ihtiyaçlara yönlendirildiğini göstermektedir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesini ve mali disiplini koruma çabası içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Ticarî İçerikli Mukataalar

İpek Yolu ile Arabistan Yarımadası'na giden ticaret güzergâhlarının Anadolu'ya geçiş noktası üzerinde bulunan Adana, dikkat çekici bir konuma sahip olması ve Akdeniz kıyısındaki limanları sayesinde, tarih boyunca yoğun ticarî hareketliliğe sahne olmuştur. Pamuk, şab, duhan, kahve ve ipek gibi ürünlerin ticareti şehrin sahip olduğu çeşitli imkânları oldukça zenginleştirmekteydi. Bunun yanı sıra çarşı-pazardaki alışveriş ve madenlerin işletilmesi de bu ticarî zenginliği artıran unsurlar arasında yer almaktaydı.

Ticarî içerikli işletmeler, ürün çeşitlerine göre tek başına veya gelir kapasitesine bağlı olarak başka işletmelerle birleştirilip malikâne mukataa haline getirilerek bunların vergi gelirleri toplanmıştır. Bu mukataaların işletmesini üstlenen mültezimler, bir yandan devlet adına vergi tahsil ederken diğer yandan mukataaların düzenli işleyişini ve ticarî nizamın sürekliliğini sağlamışlardır. Bu yönüyle, mültezimler günümüzün modern işletmecilerine benzer bir konumda bulunmuş; devlete ödedikleri peşinatı karşılamak ve kâr elde etmek amacıyla yoğun bir faaliyet yürütmüşlerdir.

Adana'da ticarete konu olup malikâne olarak iltizama verilen mukataalar arasında ihtisâb mukataası (bâc-ı bâzâr ve penbe, şehri-kâr ve tevâbi'i), enfiye mukataası, şab mukataası, duhân (tütün) mukataası, 'âdet-i ağnâm mukataası, kahve gümrüğü mukataası, ma'den mukataası, mîzân-ı harîr mukataası, boyahane mukataası ve ispenç mukataası gibi mukataalar bulunmaktadır.

İhtisâb mukataası (bâc-ı bazâr ve penbe, şehri-kâr ve tevabi'i)

İhtisâb, Osmanlı Devleti'nde şehirlerde tarım dışı üretim ve hizmet faaliyetlerini şer'î hukuk temellerine dayalı olarak düzenleyen bir sistemdir (Fidan, 2020b, s. 171-98; Taş, 2007, s. 409-36). Sistemin uygulayıcıları olan muhtesipler, kadiya bağlı olarak fiyat kontrolleri ve kalite denetimlerinden sorumlu olup ihtisâb vergisi adı altında çeşitli vergiler toplardı (Ergin, 1338, s. 362). Bu vergiler; yevmiye-i dekâkin, damga resmi, bâc-ı bazar, penbe, gemi ihtisâbiyesi ve resm-i bitirme gibi farklı isimlerle anılmakta (Kazıcı, 1987, s. 170; MŞH.ŞSC.d.. 55- 102/101) olup yerel pazarlarda kalite ve fiyat düzenininin sağlanmasına hizmet etmekteydi. Osmanlı şehir ekonomisinin düzenlenmesinde temel araçlardan biri olan bu vergiler, Osmanlı vergi sistemi içinde önemli bir yer tutmaktaydı (Kazıcı, 1987, s. 67; Mantran, 1995, s. 16).

Adana sancağında ihtisâb mukataası için belgelerde farklı ifadeler kullanılmıştır: ihtisâb-ı Adana, mukata'a-i mahsûl-i ihtisâb-ı nefsi-i Adana ve tevâbi'i (MŞH.ŞSC.d.. 136- 90/135), ihtisâb-ı Adana ve bâc bazar (Yeniçeri, 1991, s. 411-13) ve gayra mukataası (MŞH.ŞSC.d.. 55- 54/161), ihtisâb-ı Adana ve rûsûm-ı penbe mukataası (MŞH.ŞSC.d.. 58- 187/229), ihtisâb-ı Adana ve Tarsus mukataası (MŞH.ŞSC.d.. 58- 244/338), mukata'a-i mahsûl-i ihtisâb-ı Sis ve tevâbi'uhâ (MŞH.ŞSC.d.. 136- 52/95). Belgelerde ihtisâb-ı Adana ile birlikte zikredilen bu mukataalar, padişah emriyle (bâ emri 'âlî) ihtisâb mukataasına bağlanmıştır. Böylece Adana'da yerel ticarî faaliyetlerden toplanan vergiler, ihtisâb-ı Adana mukataası tarafından tahsil edilerek yeni kurulan İrâd-ı Cedîd-i Hümâyûn hazinesine aktarılmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 69- 8/17; 55- 53/162).

Adana ihtisâb mukataası ve ona bağlı birimler, mîrî arazilerdeki uygulamadan farklı olarak malikâne usulüyle müzayedeye çıkarılmamış; İstanbul Mukataa Gümrüğü Emîni'ne "*ber-vech-i mâlikâne mutasarrıf*" olarak iltizama verilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 54/161; 48- 19/47; 62- 11/25; 7- 12/30, 14/32; 8- 30/97, 88/260; AE.SMHD.II. 93-7720). İstanbul Mukataa Gümrük Emîni, bu mukataaların işletme ve vergi toplama hakkını Adana mütesellimine, o da alt ihalelerle üçüncü şahıslara devretmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 53/163). Bu süreçte gümrük emîni peşinat ödememiş ancak özel kişilere yıllık olarak ihale edilen mukataalar için yıllık peşinat ve vergi taksitleri bu kişilerden tahsil edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 48- 55/102; 55- 27/204). Özetle bu çeşit mukataalarda bürokrata malikâne olarak verilen vergi gelirlerinin emanet usulüyle toplatılması şekli benimsenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 214/277; 55- 54/161).

Örneğin, 1216/1801 tarihinde padişah fermanıyla Adana ihtisâb mukataası ve Tarsus eyaletine ait pamuk vergileri (rûsûm-ı penbe), İstanbul Mukataa Gümrüğü Emîni Hasan Ağa'ya malikâne olarak devredilmiştir. Hasan Ağa, 1217-1218/1802-1803 tarihlerinde bu mukataaları mültezimlere ihale etmiş, elde edilen gelirler Nizâmıcedîd Hazinesi'ne aktarılmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 58-187/229). Adana ve çevresindeki kazalarda pamuk ve türevlerinden alınan vergilerin tahsil görevi ise, Hasan Ağa tarafından Adana valisi Mehmed Nurullah Paşa'ya bırakılmıştır. Vali, vergi toplama işini alt ihalelerle üçüncü şahıslara devretmiş; böylece ilgili mukataaların işletme serbestliği sağlanmış, aynı zamanda dış müdahalelere karşı korunmaları güvence altına alınmıştır (MŞH.ŞSC.d... 72- 42/72, 45/77; 8- 10/37; AE.SMHD.II. 93-7720).

Bu dönemde pamuk, Osmanlı ekonomisi açısından stratejik bir ürün olup üzerinden alınan vergiler önemli bir gelir kaynağı oluşturuyordu. Vergi kaçakçılığını önlemek amacıyla nakliye sırasında sıkı kontroller yapılmış, pamuk tüccarları resmi belgeler olmaksızın sevkiyat yapmamaları konusunda uyarılmıştır. Vergilerin tahsilinde mültezimlerin, padişah fermanlarına dayanarak görevlerini eksiksiz yerine getirdikleri takdirde zimmetleri ibra edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 201/257). Adana’da pamuk, pamuk ipliği ve kozalı pamuktan alınan vergiler “*resm-i penbe*” olarak adlandırılmış; bu vergiler satış sırasında tahsil edilerek ürün cinsine göre hesaplanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 58-244/338). Ayrıca, pamuk ticareti sırasında vergilerin ödenmemesi veya kaçakçılık gibi durumların önlenmesi için yükleme noktalarında sıkı denetimler uygulanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 8- 10/37).

Duhân (Tütün) ve Enfiye Mukataası

17. yüzyılın sonlarında Osmanlı’da altı farklı tütün çeşidi yetiştiriliyordu. Özellikle Yenice ve Vardar Yenicesi tütünleri yüksek kalitesiyle öne çıkmaktaydı. Tütün ticaretinde Müslüman tüccarların yanı sıra ayanlar ve gayrimüslim tüccarlar da etkin rol oynamıştır. Tütün, hem iç tüketimde hem de Selanik üzerinden Avrupa’ya yapılan ihracatta önemli bir yere sahipti (Yılmaz, 2005; Yorulmaz, 1995, s. 129-35; Yorulmaz, 1998, s. 231-59). 1688 tarihinde Osmanlı, mali kaynak sağlamak amacıyla “*duhan resmi*” adıyla tütün gümrük vergisini yürürlüğe koydu. Bu vergi başlangıçta yalnızca Rumeli ve Hudâvendigâr bölgelerini kapsarken, 1691’de bağımsız bir vergi haline geldi. 1697 itibarıyla ise Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu’da 98 noktada uygulanmaya başlanarak geniş bir alana yayıldı. Osmanlı ekonomisi için önemli bir gelir kaynağı haline gelen tütün tarımı ve ticaretinden hem öşür (%10) hem de dönüm başına 336 akçe tutarında maktû’ dönüm vergisi (resmi dönümi duhân) alınmaktaydı. Başlangıçta İstanbul Gümrük Eminliği’ne bağlı olan bu gelirler, 1759’da Darphâneiamire’ye devredilmiştir (Altun, 1995, s. 5-11).

19. yüzyıla gelindiğinde tütün üretimi ve tütün yapraklarının toz haline getirilmesiyle elde edilen enfiye (burun tozu) (Ömer, 2022, s. 98) imalatı Adana ve Tarsus’ta yapılmaktaydı. Adana’nın stratejik konumu da dikkate alındığında, Basra-Bağdat-Halep üzerinden İstanbul’a giden güzergâhta tömbeki sevkiyatının yoğunluğu ile limanları aracılığıyla yürütülen ticaret, tüccarların tütün ve enfiyeye olan ilgisini artırmıştır. Devletin bu ürünlerden gelir elde etme arzusu sık sık resmî yazışmalara konu olmuştur.

Adana ve çevresinde tütün ve enfiye üretim ve imalatının kontrol altına alınması, ayrıca düzenli gelir sağlanması amacıyla tütün gelirleri “*Adana ve Tarsus Duhan Gümrüğü Mukataası*” adıyla mukatalaştırılmıştır. Bu mukataa, Darphâneiâmire tarafından idare edilen İstanbul ve Tevâbi’i Duhan Gümrükleri mukatasının mülhakatı olan “*Arabistan Duhan Gümrükleri Mukataâtı*” içine dâhil edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 8- 12/42). Enfiye ise “*Memâlik-i Mahrûse Enfiye Mukatası*” mülhakâtından “*Adana ve Tarsus Kalemi Enfiyeciliği*” adıyla mukataalaştırılmıştır. Her iki mukataa gelirleri gümrük eminlerine malikâne olarak emanet usulüyle ihale edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 7- 12/30).

Osmanlı Devleti Adana ve Tarsus’taki tütün ve enfiye gelirlerinin düzenlenmesi, merkezi otoritenin korunması ve keyfi müdahalelerin önlenmesi amacıyla çeşitli düzenlemeler yapmıştır. 1813 tarihinde, Adana ve Tarsus tütün gümrüğü mukataasının işletme hakkı Adana Valisi Hacı Mustafa Paşa’ya verilmiş; tüccarlardan alınan vergiler artırılmış ve yetkisiz kişilerin sürece karışması yasaklanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 69- 8/17).

1826 tarihinde ise Adana ve Tarsus enfiyeciliği mukataası, 17.500 kuruş karşılığında Adana Valisi Memiş Paşa’ya ihale edilmiştir. İstanbul’daki Duhan Gümrüğü Emîni’nin talebi üzerine çıkarılan

fermanda, enfiye üretimi ve ticaretinde önemli kurallar belirlenmiştir. Buna göre askerî ve idari yetkililerin müdahalesi yasaklanmış, izinsiz işletmelerin kapatılması, yasa dışı faaliyetlerde bulunan Müslümanların tutuklanması, gayrimüslimlerin mallarına devlet fiyatı üzerinden el konulması öngörülmüştür. Ayrıca keyfi harç ve aidat taleplerinin yasaklandığı, şikâyetlerin yerinde çözüleceği ve kurallara uymayanların cezalandırılacağı açıkça belirtilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 7- 119/255).

Adana'daki tütün ve tömbeki ticaretini düzenlemek üzere Hâfız Ömer Efendi, emanet usulüyle gümrükçü olarak 1827 tarihli bir ferman ile görevlendirilmiştir. Fermana, mal saklama ve kaçakçılık yasaklanmış; Hâfız Ömer Efendi'ye denetim ve düzenleme yetkisi verilmiş; kadı, eşraf ve diğer yerel yöneticilerin ona destek olması emredilmiştir. Gelirlerin eksiksiz toplanması, gümrük işlemlerinin önceki yıllardaki gibi düzenli yürütülmesi ve Adana'ya bağlı sancaklarda da aynı uygulamaların geçerli olması gerektiği vurgulanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 72- 47/80).

Osmanlı Devleti'nin enfiye gelirlerini düzenlemek amacıyla Adana valisi ve Tarsus kadısına hitaben yazılan 1820 tarihli fermana detaylı hükümler getirilmiştir. Bu fermana göre enfiye mukataası belirli bir süre için Sucubaşı İsmail Ağa'ya emanet usulüyle ihale edilmiş; mukataanın idaresi ve gelirlerin düzenli şekilde hazineye aktarılması onun sorumluluğuna verilmiştir. Enfiye üretimi ve satışı yalnızca İsmail Ağa'nın yetkilendirdiği kişiler tarafından yapılabilecek, izinsiz üretim ve satışlara ağır cezalar uygulanacaktır. Müslümanlar kalebentlikle, gayrimüslim reâyâ kürek cezasıyla, yabancı tüccarlar ise ihtarla cezalandırılacaktır. Fermana ayrıca devletin farklı kademelerinden hiçbir yetkilinin bu sürece müdahale etmemesi gerektiği, kadıların ve zabitlerin ise düzenin korunmasına yardımcı olması emredilmiştir. Harç ve benzeri keyfi mali yükler yasaklanmış, ihtilafların doğrudan merkeze bildirilmesi şart koşulmuştur. Böylece hem düzenin bozulmaması hem de devletin gelir kaybına uğramaması hedeflenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 7- 12/30; C..ML.. 268 - 10953; 281-11523).

1827 tarihli bir başka fermana ise, enfiye mukataası bu kez malikâne usulüyle İstanbul Duhân Gümrüğü Emîni Mehmed Hidayet'e verilmiştir. Mukataanın yıllık geliri 17.500 kuruş olarak belirlenmiş, enfiye üretim ve satışı devlet imalathanelerinde yapılacak ve idarecinin denetiminde yürütülecektir. Yerel yöneticilerin ek harç talep etmeleri yasaklanmış, şikâyetlerin mahallinde çözülmesi emredilmiştir. Kaçak üretim ve satışların önüne geçilmesi için derbentçiler gibi sınır güvenlik görevlilerine sorumluluk verilmiş, kaçak malların devlet adına el konulacağı belirtilmiştir. Fermana, yetkililerin herhangi bir suiistimalden kaçınmaları gerektiği ve kurallara uymayanların cezalandırılacağı açıkça ifade edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 72- 5/13).

Belgeler, Osmanlı Devleti'nin Adana ve çevresinde tütün ve enfiye ticaretini sıkı denetim altında tuttuğunu göstermektedir. Devlet, gelirlerin düzenli biçimde merkeze aktarılmasını sağlarken keyfi uygulamaları engellemeye çalışmış; böylece hem ekonomik çıkarlarını korumuş hem de merkezi otoritenin bölgede daha güçlü hissedilmesini amaçlamıştır.

Şab Mukataası

Osmanlı Devleti'nde şap üretimi başlıca Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar), Gediz ve Marunya bölgelerinde yapılmış, şab genellikle "*mîrî şap*" olarak adlandırılarak devletin mali tekelinde kabul edilmiştir (C..DH.. 5721; C..ML.. 1673/1914; C..İKTS.. 2099; C..DRB.. 622/2117; Tızlak, 1997, s. 7). 18 ve 19. yüzyıllarda Gediz ve Marunya madenleri doğrudan Darphane-iâmire'nin idaresinde bulunmuş, işletme ise mukataa sistemi çerçevesinde çoğunlukla iltizam yoluyla üç yıllık sözleşmelerle mültezimlere verilmiştir (Tabakoğlu, 1997, s. 177; Dinceç, 2011, s. 135-58). Stratejik bir hammadde olan şap, başta boyamacılık ve kumaş sanayinde kullanılmış; ayrıca deri

tabaklama, altın parlatma, para basımı, eczacılık ve tıpta da önemli bir rol oynamıştır (Faroqhi, 2004, s. 107; Zachriadou, 1983, s. 167; Erdemir, 1967, s. 301-7).

Karahisar-ı Şarkî şapı en kaliteli olarak bilinirken Kütahya şapı orta kalitede kabul edilmiştir. Devlet, bu kıymetli maddenin dolaşımını sıkı kurallarla düzenlemiş; örneğin 1770 tarihli bir emirle Kütahya şapının batı bölgelerinde, Karahisar-ı Şarkî şapının ise doğuda satılmasına izin verilmiştir (C..ML.. 1673/1914; MAD.d. 9665; Pegolotti, 1970, s. 43, 368). Adana ve Tarsus sancaklarında Kütahya şab-hânesinden gelen “şap”ın satışına izin verilirken Karahisâr-ı Şarkî Şap’ının satışı yasaklanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 72- 5/13-14).

1827-1828 tarihlerinde Adana ve Tarsus sancaklarındaki mîrî enfiye ve şab mukataası Kıbrıslı Kiryako veled Yani tarafından işletilmiş (MŞH.ŞSC.d.. 72- 47/81) ancak bu dönemde Gediz ve Karahisar-ı Şarkî şaplarının aynı anda piyasaya sürülmesi bazı karışıklıklara yol açmıştır. Duhân gümrük emini Mahmud Edhem’in idaresindeki Gedüs Şabhâsı mukataası yetki alanına giren Adana ve Tarsus sancaklarında, mukataa gelirlerinin korunması amacıyla Karahisâr-ı Şarkî ve Efrenc şaplarının alım-satımı ve limanlardan sevki 6 Haziran 1829 tarihli ferman ile kesin olarak yasaklanmıştır. Buna rağmen bazı tüccar, deveci ve esnafın bu şapları ihtikâr yoluyla elde edip farklı bölgelere kara ve deniz yoluyla naklederek satmaları, mîrî şap üzerinden gümrük, bâc, resm-i kabân gibi ek vergi ve harç talep etmeleriyle devlet gelirlerine zarar vermiştir. Yasağa uymayanların mallarına el konulacağı, isimlerinin merkeze bildirileceği ve cezalandırılacakları hükme bağlanmıştır.

Devlet, bu düzenlemelerle şap üretim ve ticaretini sıkı kontrol altına almayı, kaçakçılığı önlemeyi ve gelir kayıplarını engellemeyi hedeflemiştir. Özellikle gümrük ve vergi uygulamalarında düzenleme yapılarak Gediz Şabhanesi’nin gelirlerinin korunması istenmiştir. Yerel yöneticiler - kadılar, valiler ve zabîtan- fermânın uygulanmasından doğrudan sorumlu tutulmuş, yasa dışı faaliyetleri tespit ederek merkeze bildirmeleri emredilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 71- 6/15; 72- 57/101, 57/102; 8- 30/97, 43/37).

Kahve Gümrüğü Mukataası

Kahve bitkisi ilk olarak Habeşistan’da gıda olarak ortaya çıkmış, içecek olarak tüketimi ise Yemen’de başlamıştır. 16. yüzyılın başlarından itibaren tarikat mensupları, tüccarlar ve hacılar aracılığıyla Hicaz, Mısır ve Suriye üzerinden İstanbul’a ulaşmıştır. İstanbul’da kahve, 1555’te Tahtakale’de açılan ilk kahvehane ile topluma tanıtılmış; başlangıçta devletin karşı çıkmasına rağmen kahvehaneler kısa sürede sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın önemli merkezleri haline gelmiştir (Bostan, 2019, s. 169-70; Hattox, 1998, s. 11, 20, 24, 33, 65-67; Yaşar, 2019, s. 3-5).

Kahvenin kavrulup öğütüldüğü yerler tahmishane olarak adlandırılmış (Pakalın, 1993, s. 375), bu işletmeler İstanbul Emtia Gümrüğü Mukataası’na bağlı olarak iltizam yöntemiyle özel kişilere kiralanmıştır (Kütükoğlu, 1996, s. 263-68). Yemen’den Osmanlı topraklarına giren kahve, devlet tarafından sıkı denetime tabi tutulmuş; hanlarda ve gemilerdeki stoklar kontrol edilerek kahve miktarı gümrük defterlerine kaydedilmiş; dağıtımda adaleti sağlamak için kadı ve esnaf liderleri görevlendirilmiştir (Temel, 2021, s. 373-401; Yaşar, 2016).

Adana’da kahve ve tahmis işlemleri Tahmis-i Kahve-i Adana mukataası altında toplanarak vergi gelirleri toplanmıştır. 1801’de bu mukataa Yusuf Ağâh Efendi’nin malikânesine verilmiş fakat idaresini sürdürememesi nedeniyle 1804’te müzayedeye çıkarılmıştır (AE. SSLM. III. 297-17291). 1808’de yeniden müzayedeye çıkarılarak Ahmed Ağa’ya verilmiş (AE. SSLM. III. 99-5967), 1831’de ise “Adana, Tarsus, Karataş ve Misis Kahve Rûsûmu Mukataası” adıyla Adana Mütessellimi Ali Bey’e emanet usulüyle ihale edilmiştir (C..ML.. 649/26579). Ayrıca Adana’da bir Tahmis Hanı

da bulunmakta olup bu han 1817-818 tarihlerinde iki yıllığına yıllık 530 kuruş kira bedeliyle zimmi Çendirek Yosib'e kiralanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 70- 66/86).

Maden Mukatası

Osmanlı Devleti, maden kaynaklarını hem askerî hem de mali ihtiyaçlar için önemli bir gelir kaynağı olarak görmüştür. Adana sancağı sınırları dışında olmakla birlikte idari açıdan Adana'ya bağlı Bereketli Madeni (bugünkü Niğde-Çamardı), kurşun ve gümüş üretimiyle öne çıkmış ve padişah haslarına tahsis edilmiştir. Madenin yönetimi Darphaneîâmire Nâzırı tarafından atanan maden emînî ünvanını taşıyan yetkililer tarafından yönetilmiş, adlî konular ise kadıların yetkisinde kalmıştır. Emînler sadece maden yöneticisi değil, aynı zamanda bölgenin en üst mülki amiri konumundaydı (Tızlak, 1996, s. 703-18; Murat, 2024; Yorulmaz, 2004, s. 317-33).

Adana ve çevresindeki Karsandioğlu Dağlarında, Sarıçam, Tavast ve Künbed bölgelerinde de kaliteli demir, gümüş ve bakır yatakları bulunmuş; bu demir madeninin Bereketli madeni ile birleştirilerek maden emini uhdesine ihalesinin yapıldığı 18 Şaban 1216/24 Aralık 1801 tarihli bir belge ile Adana kadılığı bilgilendirilmiştir (C..DRB.. 28/1382). 13 Şaban 1235/26 Mayıs 1820 tarihli bir belgede, demir madenlerinden alınan numunelerin İstanbul'a gönderildiği ve yapılan inceleme sonucunda mevcut demir madenlerindeki cevher ile kıyaslandığında yüksek kaliteye sahip olduğu ifade edilmiştir.

Madenin eski madenlerle birlikte Osmanlı savaş sanayii için yeniden işler hâle getirilmesi ve işletilmesi için samakov (demir eritme ocağı) tarzında üç adet fırın inşa edilmesi planlanmıştır. Daha önceki dönemlerde yapılan çalışmalarda bir fırından günde 500 okkadan fazla demir üretilebileceği tespit edilmiştir. Karsandioğlu İbrahim Ağa, bölgedeki maden işletme ve demir üretim işlerinden sorumlu tutulmuş; kendisi 1500 kantar demiri İstanbul'a teslim etmiş ancak vali değişiklikleri nedeniyle bu süreç tamamlanamamıştır.

Üretimin artırılması için mukataanın işletme sorumluluğu, 1820'de Adana valisi Seyyid Hüseyin Paşa'nın teklifi ve maden emînînin atamasıyla İbrahim Ağa'nın akrabası Karsandızâde Seyyid Halil'e verilmiştir. Müftü Efendi ve yerel ileri gelenlerin katılımıyla düzenlenen bir mecliste, maden işletmesine dair şartlar ve planlar görüşülmüş; anlaşma koşulları ve kaynakların verimliliği göz önünde bulundurularak Karsandioğlu Seyyid Halil'in *2000 kantar timurin i'mâlîne* eylül ayı ile birlikte başlayarak üretim yapacağı taahhüdü karara bağlanmıştır. Seyyid Halil'in taahhüdü ve mevcut şartlar doğrultusunda, devletin onayı ile üretime başlanması ve işlerin düzenli şekilde yürütülmesi için arz yapılmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 70- 28/24; 7- 25/45).

Üretilen madenler İstanbul'a ulaştırılmak üzere deve kervanlarıyla taşınır, nakliyatın güvenliği için yol üzerindeki yöneticilerden sorumluluk alınırdı. Bu taşımalarda Menemenci Aşireti başta olmak üzere birçok aşiret görevlendirilmiş, karşılığında vergi muafiyeti sağlanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 7- 25/45).

18 ve 19. yüzyılda Bereketli ve çevresinde yeni madenler (özellikle demir) keşfedilmiş, üretim için fırın inşası planlanmıştır. Ancak yönetim değişiklikleri nedeniyle projeler aksasa da yerel yöneticiler ve ayanlar (örneğin Bozok ayanı Çapanoğlu Süleyman Bey) madenlerin işletilmesinde etkin rol oynamıştır (Kurt, 2014, s. 593-603; C..DRB.. 28/1382; MŞH.ŞSC.d.. 7- 24/44).

Sonuç olarak Adana ve çevresindeki madenler yalnızca ekonomik açıdan değil, aynı zamanda yerel güç dengeleri, aşiret-devlet ilişkileri ve lojistik düzenlemeler açısından da Osmanlı mali ve idari sisteminde önemli bir yere sahip olmuştur.

Mîzânîharîr Mukataası

Osmanlı Devletinde ipek dokumacılığı, ev ölçekli üretimle sınırlı olmakla birlikte üretim ve ticaret süreçleri merkezi denetime tabi kılınmıştır. İpek ipliğinin dokunmasından kumaş haline gelmesine kadar mizan eminleri, boyama aşamasında boyahane eminleri, satış ve damgalama sürecinde ise muhtesib ve damga eminleri sorumluluk üstlenmişlerdir. Bu çerçevede geliştirilen mîzânîharîr mukataası, yalnızca yerli üretimi değil, aynı zamanda İran'dan ithal edilen ipeği de kapsamakta ve Bursa başta olmak üzere İstanbul, İzmir, Edirne ve Selanik gibi geniş bir coğrafi sahada uygulanmaktaydı (Ergenç, 1988, s. 501-34; Gün, 2022, s. 69-107).

Adana eyaletinde de ipek ticaretine dair uygulamalar belgelerle teyit edilmektedir. Nitekim 29 Rebiülahir 1235/14 Şubat 1820 tarihinde Adana mîzânîharîr mukataası, Vali Mehmed Celaleddin Paşa'ya ihale edilmiştir. Ayrıca, Paşa'nın emirleri doğrultusunda 1 Zilkade 1234/22 Ağustos 1819 tarihinde tahsil edilen 769 kuruşluk ipek bedelinin eksiksiz biçimde merkeze ulaştırıldığı kayıt altına alınmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 70- 74/97). Buna ek olarak farklı bir belgede Mehmed Celaleddin Paşa'nın, Adana hazinesinden ipek alımları için 79.500 akçe borçlandığı, bu borç karşılığında 39.250 kuruş ödeme taahhüdünde bulunduğu ve söz konusu meblağın 120 gün içerisinde tam olarak ödendiği belirtilmektedir (MŞH.ŞSC.d.. 70- 74/98).

Osmanlı maliyesinin ipek üzerinden yürüttüğü vergi düzenlemeleri ve mali denetim mekanizmalarının taşra ölçeğinde valilerin mukataa ihalesi yoluyla mali sorumluluk üstlendikleri ve bu bağlamda merkezi otoriteye karşı doğrudan hesap vermekle yükümlü oldukları bu belgelerden açıkça anlaşılmaktadır.

Boyahane Mukataası

Adana'daki en yüksek gelir getiren mukataaların şehirdeki vergilere dayalı olduğu dikkate alındığında Boyahane'nin yıllık gelirinin görece düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun muhtemelen Adana dışında faaliyet gösteren diğer boyahanelerin, özellikle Misis'te açılan boyahanenin, Adana'daki mîrî boyahanenin gelirlerini olumsuz etkilemesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Nitekim malikâne mutasarrıfı Ali, bu durumu merkeze ileterek Misis'teki boyahanenin kapatılması için bir dilekçe sunmuş; bu talep üzerine Adana valisi ve kadısına bir ferman gönderilmiştir. Ferman Misis'teki boyahanenin, mîrî boyahanenin gelirine zarar verdiği gerekçesiyle kapatılmasını emretmiştir. Boyahanenin elde ettiği gelirlerin ise genellikle sınır kalelerindeki yeniçerilerin maaşlarına tahsis edildiği görülmektedir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 152/16; MŞH.ŞSC.d.. 136- 90/135; Ergenoğlu, 2016).

İспенç Mukataası

Osmanlı mali sisteminde ispenç resmi, Hristiyan erkeklerden alınan örfî bir baş vergisi olup kaynaklarda mahiyeti konusunda farklı yorumlar bulunmaktadır. Kimi çalışmalarda çift resmine, kimi yerde ise bennak resmine karşılık geldiği belirtilmiştir. Genel olarak buluşa ermiş; köylü, göçebe veya şehirli tüm gayrimüslim erkeklerden alınan bu vergi, 15 ve 16. yüzyıllarda yaygın olarak uygulanmıştır. Tahrir defterlerine göre ispenç miktarı 25 akçe olarak kaydedilmiş fakat gelirleri zamanla azalmıştır: 1489'da 742.412 akçe (%22) iken, 1530'da 356.086 akçe (%12), 1542'de ise 106.685 akçe (%3) olarak kaydedilmiştir. Bu durum, vergiye tabi nüfusun giderek azaldığını göstermektedir (Ünal, 1989, s. 132).

18. yüzyıla gelindiğinde, Tarsus sancağına bağlı gelirler (resm-i pençe, ispenç ve aşâr-ı fellahân) Adana'dan ayrılarak yeni bir idari düzenleme kapsamında Tarsus'a bağlanmıştır. Bu süreçte

Adana ve Tarsus'un gelir farkları dikkate alınarak toplam 19.754 kuruşluk gelir hesaplanmış, münasafa usulüyle iki sancak arasında eşit şekilde paylaştırılmıştır. Bu karar, yerel idarecilerle yapılan müzakereler sonucu kayda geçirilmiş ve 1829'da uygulamaya konulmuştur (C..ML.. 358/14692).

Ayrıca Adana'daki ispenç mukataası 18 ve 19. yüzyıllarda iltizam yöntemiyle Mustafa Ağa'ya verilmiştir. 1799 ve 1804 tarihlerinde mukataa, belirlenen bedel karşılığında bir yıllığına Mustafa Ağa'nın yönetimine bırakılmış, tahsilatın eski kanunlara uygun biçimde yapılması şart koşulmuş ve üçüncü kişilerin müdahalesi yasaklanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 55- 53/162).

Sonuç olarak ispenç resmi ve ona bağlı mukataa uygulamaları, Osmanlı maliyesinin hem vergilendirme çeşitliliğini hem de merkez-taşra arasındaki mali-idari ilişkileri yansıtan önemli örneklerdir. Tarsus sancağına bağlı mukataaların Adana'dan ayrılarak Tarsus'a tahsis edilmesi, bölgedeki idari ve mali düzenlemelerin yeniden yapılandırıldığını göstermektedir. Bu düzenleme, Adana'da elde edilen yüksek gelirlerle Tarsus'tan elde edilen daha düşük gelirlerin dengelenmesini hedeflemiştir. Gelirlerin zamanla azalması ve Tarsus-Adana arasındaki düzenlemeler, bölgedeki toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin de göstergesi niteliğindedir.

Cizye Mukataası

Osmanlı mali sisteminde cizye, gayrimüslim erkeklerden alınan en önemli vergilerden biridir. İslam hukukundan devralınan bu vergi, buluş çağına erişmiş, sağlıklı ve en az 300 akçelik mala sahip olan her gayrimüslim erkekte tahsil edilmiştir. Kadınlar, çocuklar, yaşlı ve sakatlar ile din görevlileri ve özel askerî yükümlülükleri bulunan gruplar ise cizyeden muaf tutulmuştur (Becker, 1997, s. 199-201; Erkal, 1993, s. 42-5; Özel, 2000, s. 35-50).

Vergi mükellefleri gelir durumlarına göre üç sınıfta toplanmış; a'lâ, evsât ve ednâ kategorilerine göre farklı miktarlarda ödeme yapmışlardır (Ercan, 1991, s. 52; MŞH.ŞSC.d.. 136- 2/5). İlk dönemlerde akçe üzerinden alınan cizye, 18. yüzyıldan itibaren Esedî kuruş ve altın cinsinden tahsil edilmiştir. Örneğin, 1752 yılı için a'lâ sınıfı 11 guruş, evsât 5,5 guruş, ednâ ise 2,5 guruş ödemekle yükümlü kılınmıştır. Ödemeler dört taksite bölünerek kolaylık sağlanmış, ayrıca farklı altın türleri de rayiç değer üzerinden kabul edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 50/168; 53- 45/80).

Cizyenin tahsilinden cizyedârlar sorumlu olmuş, bu kişiler Adana mütesellimi ve kadısı ile birlikte çalışarak toplanan vergiyi merkezî maliyeye (defterdar aracılığıyla İstanbul'a) aktarmıştır. Tahsilat sürecinde keyfi uygulamaların önlenmesi için ayrıntılı düzenlemeler yapılmış, tahsildarların halka baskı yapmaları veya fazladan vergi talep etmeleri yasaklanmıştır. Mükelleflere ödedikleri miktarı gösteren mühürlü belgeler verilerek suiistimallerin önüne geçilmiştir (Eryılmaz, 1996, s. 23; Nedkoff, 1994, s. 599-652).

Cizye tahsiline dair çıkarılan fermanlar, hem şer'î esaslara uygunluğu hem de merkezî idarenin denetim gücünü göstermektedir. Bu düzenlemeler, gayrimüslim tebaanın vergi yükümlülüklerinin çerçevesini belirlemekle kalmamış; aynı zamanda devletin adalet ve disiplin anlayışı doğrultusunda halkın devlete bağlılığını ve güvenini pekiştirmeyi hedeflemiştir (İnalçık, 1993, s. 45-8; Kazıcı, 1987, s. 54-8).

Adana eyaletinde 18 ve 19. yüzyıllarda cizye tahsilatı genellikle iltizam yoluyla yürütülmüş ve çoğunlukla mütesellimler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 12/226). 1797 tarihinde Hacı Hasan Beşe, 1800'de ise Mütesellim Ahmed Bey bu görevi üstlenmiş; zamanla tahsilat ve muhasebe süreçleri merkezî kayıtlarla güvence altına alınmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 57- 3/7; 60- 39/56; 58- 269/378; 71- 4/16; C..ML.. 474/19306; 11/461; 406/16647). Gayrimüslimlerden

alınan cizye, 1691 tarihinden itibaren Hanefî mezhebine göre gelir düzeyine göre sınıflandırılarak (a'lâ, evsât, ednâ) toplanmış; 1829'da Adana'da 4750 kişi bu şekilde kayda geçirilmiştir. Bu dönemde vergi miktarları ciddi artış göstermiş, 1752-1829 arasında kişi başına alınan cizye yaklaşık dört katına çıkmıştır (Bakırcı, 2024, s. 170-176).

Cizye tahsilatı sırasında kullanılan paraların ayar ve ağırlığının tam olmasına özen gösterilmiş, ödemeler karşılığında mühürlü makbuz verilmesi zorunlu kılınmıştır. Bunun yanında kalemiyye, kitâbet ücreti ve kadı maişeti gibi ek harçlar alınmış; bu gelirler çoğu kez Matbahîâmire ve saray masraflarına yönlendirilmiştir (İnalçık, 1993, s. 45-8). 1690'lardan itibaren ortaya çıkan suiistimalleri önlemek için ödemelerin doğrudan hazineye kaydedilmesi şartı getirilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 8- 24/78).

Genel olarak belgeler, Osmanlı Devleti'nin Adana'daki cizye uygulamasında hem mali disiplin hem de hukuki titizlik sağlama gayretinde olduğunu göstermektedir. 1752-1802 arasında yaklaşık 4,3 milyon guruş cizye, 1695-1844 arasında ise yaklaşık 1,58 milyon guruş harç geliri elde edilmiştir. Böylece cizye yalnızca bir vergi kalemi değil, aynı zamanda merkezî hazineye düzenli gelir sağlayan ve devletin otoritesini pekiştiren bir mekanizma işlevi görmüştür (Bakırcı, 2024, s. 177).

Adana Sancağında Yönetici Olmak

1608 tarihine kadar Çukurova, yurtluk ve ocaklık statüsüyle Ramazanoğulları ailesinin idaresinde bulunmaktaydı. Ancak Pir Mansur Bey'in görevden alınması veya istifasının ardından bölgenin yönetimi İstanbul'dan gönderilen valilere bırakılmıştır. 1608 sonrasında zaman zaman mütesellimler aracılığıyla yönetilen Adana'da, 1691-1750 tarihleri arasında altmış yıl içinde farklı rütbelere sahip 75 valinin atanması, idarenin istikrarsızlığını gözler önüne sermektedir (Tatar, 2005, s. 303). Nitekim Yılmaz Kurt'un da belirttiği üzere, bu dönemde vali değişiklikleri adeta mevsim değişikliklerinden daha olağan hale gelmiştir (Kurt, 2022a, s. 38).

Ramazanoğulları'nın yönetimden çekilmesi ve Osmanlı Devleti'nin duraklama sürecine girmesi, bölgede tımar sisteminin yerini mukataa uygulamasına bırakmasıyla birlikte otorite boşluklarını derinleştirmiştir. Bu boşluk, 18. yüzyılın sonlarından itibaren Kozanoğulları, Küçükaliogulları ve Menemencioğulları gibi yerel aşiret ağalarının güç kazanmasına ve diğer aşiretleri yanlarına çekerek bölgesel otorite kurmalarına zemin hazırlamıştır (Kurt, 2009).

Anadolu'nun pek çok bölgesinde 17 ve 18. yüzyıllarda yerleşik hayata geçiş hızlanırken Adana'da yoğun konargöçer nüfus bu süreci yavaşlatmıştır. Çukurova'nın iklimi kışlak olarak hayvancılıkla geçinen Türkmen toplulukları için cazipti (Kurt, 1992, s. 247-8). Özellikle Maraş'tan gelen kış göçleri, yerleşik halkın tarım ürünlerine ve hayvanlarına zarar veriyor; köylerin düz ovada varlıklarını sürdürmesini zorlaştırıyordu. Bu durum, bölgenin toplumsal ve ekonomik düzeninde sürekli gerginlikler doğurmuştur.

19. yüzyıla gelindiğinde, Doğu Akdeniz'de yoğunlaşan siyasi ve askerî hareketlilik Adana'da derinden hissedilmiştir. Hem bölgenin stratejik konumu hem de otoriteyle sorunlu konargöçer aşiretlerin fazlalığı, Adana'yı merkezî yönetim için özel bir sınama alanına dönüştürmüştür. Osmanlı yönetim geleneğinde otorite boşluğunun kabul edilmez oluşu, Adana'da bu yüzyılda daha da belirgin hâle gelmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 136; 58; 7; 53; 54; 55; 70; 71).

Valilerin sık değişmesi ve çoğu zaman kale savunmalarında görevlendirilmeleri, idari boşluklar yaratmıştır. Bu süreçte, valinin yokluğunda ya da yeni atanan valinin göreve başlamasına kadar idareyi üstlenmek üzere mütesellimler atanmıştır (Sami, 2004, s. 1277; Şimşek, 2010, s. 54-5). Mütesellimler, devlet ve temsil ettikleri beyler adına gelir toplamakla, yerel idareyi yürütmekle

ve düzeni sağlamakla yükümlüydü. Atamaları genellikle beylerbeyi ve sancak beyleri tarafından belirlenip kapı kethüdaları aracılığıyla saraya bildirilir, fermanla resmileştirilirdi.

Mütesellimler; vergi tahsilatı (tımar gelirleri, cizye ve mukataa gelirleri), mali kayıtların tutulması ve yerel güvenliğin sağlanmasında sorumluluk üstlenmiştir. Örneğin 1801'de Adana valiliğine atanan Mustafa Paşa, kente gelene kadar kendi adına hareket edecek; vergi tahsilatını ve idari işleyişi yürütecek bir mütesellim görevlendirmiştir. Valinin göreve başlamasıyla birlikte mütesellim, asli görevine dönerek mali işlerin takibini sürdürmüştür (İpşirli, 1994, s. 236).

Adana örneği, Osmanlı taşrasında otorite boşluğunun nasıl yerel güç odaklarına alan açtığını, aynı zamanda merkezî yönetimin mütesellimlik gibi ara çözümlerle idari sürekliliği sağlamaya çalıştığını göstermektedir. Mütesellimlik, hem merkez adına gelir toplama hem de yerel düzeni sağlama işleviyle Osmanlı taşra yönetiminde esnek bir mekanizma sunmuştur. Ancak vali değişikliklerinin yoğunluğu ve konargöçer aşiretlerin güçlü varlığı, Adana'nın Osmanlı taşrasında yönetimi en zor eyaletlerden biri olmasına yol açmıştır.

18. yüzyılda mütesellimler, Osmanlı taşra idaresinin temel unsurlarından biri hâline gelmiş; özellikle konargöçer aşiretlerin yoğun olduğu bölgelerde idari ve askerî sorumluluklar üstlenmişlerdir (Yaman, 1944, s. 79-80). Adana eyaletinde mütesellimlerin atanmasına dair berat ve buyurdular, bu görevin geçici mahiyetini açık biçimde vurgulayan "*bi'n-nefs kendü mürûr edüb kıyâm edinceye değîn (biz gelinceye kadar)*" gibi kalıplar içermektedir. Valilerin sık değişmesi ve sadrazamların görevden alınmasıyla oluşan idari istikrarsızlık, mütesellimlerin geçici fakat etkili bir rol üstlenmesine zemin hazırlamıştır (MŞH.ŞSC.d.. 60- 10/11; 48- 6/17; 58-132/162; Kurt, 2022a).

Mütesellimlerin görev süreleri çoğunlukla kısa süreli olup kimi ailelerin uzun yıllar bu görevi yürüttüğü de görülmüştür (Çadırcı, 1991, s. 15-24). Özellikle yerel ayan ve eşraf arasından seçilmeleri, hem halk ile devlet arasında aracılık işlevini güçlendirmiş hem de bu ailelerin bölgesel nüfuzlarını artırmalarına imkân tanımıştır. Bu bağlamda mütesellimlik sistemi, Osmanlı taşra düzeninde yerel güç odaklarının devlet yapısına entegre olmasını sağlamıştır.

Mütesellim ile voyvoda ve mültezim kavramları çoğu kez karıştırılsa da farklı nitelikler taşır (Özkaya, 2006, s. 203). Belgeler, Adana'da "*mütesellim*" kavramının vali gelinceye kadar eyalet işlerini yürütmekle görevli kişiler için kullanıldığını (Bakırcı, 2024, s. 230), "*voyvoda*" kelimesinin ise çoğunlukla Şücaaddin (Ulukışla) kazasında gelirleri toplamak üzere görevlendirilen kişiler için tercih edildiğini göstermektedir (Menemencioğlu Ahmet Bey, 1997, s. 48). Mültezim ise mukataa veya malikâne işletme hakkını satın alan kişiyi ifade etmekte olup doğrudan idari bir yetkiye sahip değildir (Genç, 2000, s. 154-8). Ancak tamamı mukataaya bağlanmış sancaklarda mültezimin aynı zamanda idari bir işlev üstlendiği de bilinmektedir.

Adana örneğinde görüldüğü üzere mütesellimler yalnızca idari işlerle değil, aynı zamanda mali sorumluluklarla da yükümlüydü. Mukataa gelirlerinin tahsili çoğu kez doğrudan mütesellimlere ihale edilmiştir. Nitekim 1806'da Adana ihtisâb ve rüsûm-ı penbe mukataası, mutasarrıf Hasan Efendi tarafından Adana mütesellimi Ahmed Bey'e; benzer şekilde Yusuf Ağa Efendi'ye ait altı mukataa geliri de yine mütesellime ihale edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 187/229, 194/241). Bu durum, mütesellimlerin hem idari hem de mali işlevleri aynı anda yürüttüklerini göstermektedir.

Görev tanımlarında en çok tekrarlanan unsur, vergilerin hızlı ve eksiksiz şekilde tahsili olmuştur. Mukataaların çeşitlenmesi (tarım, hayvancılık, ticaret vb.) mütesellimlerin sorumluluklarını da genişletmiş; onları sadece valinin yardımcısı değil, aynı zamanda fiilen sancak yönetiminde söz sahibi aktörler hâline getirmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 48. 6/17). Özellikle 18. yüzyılın sonlarından

itibaren Adana mütesellimleri, il yönetiminde yarı bağımsız bir güç odağı konumuna ulaşmıştır (Ergenç, 1981; Bakırcı, 2024).

Sonuç olarak mütesellimlik kurumu, Osmanlı taşra idaresinde ortaya çıktığı 16. yüzyıldan itibaren giderek yaygınlaşmış, 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Adana gibi konargöçer nüfusun yoğun olduğu sancaklarda kritik bir rol üstlenmiştir. Mütesellimler hem merkezi otoritenin taşradaki temsilcileri hem de yerel eşrafın güçlenmesini sağlayan bir ara kurum olarak Osmanlı idari sisteminde çift yönlü bir işlev görmüştür.

19. Yüzyıl Başlarında Adana'da Mütesellimlik ve Hasanpaşazâdeler

19. yüzyılın başlarında Adana, hem konargöçer aşiretlerin hem de tarım ve ticaretle uğraşan yerleşik toplulukların bir arada bulunduğu karmaşık bir sosyal ve ekonomik yapıya sahipti. Yerel ayanlar, yarı bağımsız konumlarını korumak amacıyla eyalete vali atanmasına çoğunlukla direnmişlerdir. Bu çerçevede mütesellimlik kurumu hem mali düzenin sağlanmasında hem de idari kontrolün sürdürülmesinde önemli bir araç haline gelmiştir. Bu dönemde mali düzenin denetimini sağlamak amacıyla Hasanpaşazâde Ahmed Bey, Adana mütesellimi olarak görevlendirilmiştir. Adana'da mukataaların hem yerel ailelere hem de dışarıdan gelen kişilere malikâne olarak tahsis edilmesi, bölgenin çok yönlü sosyolojik yapısını yansıtmaktaydı.

Adana'nın önde gelen ayan ailelerinden Hasanpaşazâdeler, 1756-1832 tarihleri arasında bölgenin idaresinde önemli roller üstlenmiştir. Ailenin reisi Hasan Paşa, 1769'da Adana mütesellimi olmuş; 1770'te Özi muhafazası şartıyla Adana beylerbeyiliğine atanmıştır (Kurt, 2022b, s. 1492). Aile, uzun süre boyunca hem idari hem askerî kontrolü elinde tutarak bölgedeki en güçlü yerel otoritelerden biri hâline gelmiştir.

Adana örneğinde mütesellim atamalarına dair belgeler dikkat çekicidir. Örneğin; 1787'de Yeşilbaşzâde Salih Ağa mütesellim olarak atanmış (MŞH.ŞSC.d. 65- 14/28), 1791'de ise Yeşilbaşzâde es-seyyid Ahmet Ağa'nın bu görevi üstlendiği belgelenmiştir (MŞH.ŞSC.d. 61- 57/73). 1799'da ise Sultanönü sancakbeyi Mehmet Paşa, Rumeli beylerbeyliği payesiyle İsmail Kalesi muhafazasına tayin edildiğinde Adana eyaletinin idaresi de kendisine verilmiş ancak bu süreçte bölgenin imarı ve refahının sağlanması amacıyla şehrin yönetimi beş yıl boyunca bir vezir veya beylerbeyine değil, mütesellimlikle yürütülmesine karar verilerek Hasanpaşazâde Ahmed Bey'e verilmiştir.

Bu dönemde bölge çekirge istilası, yoğun yağış, veba ve kıtlık gibi felaketler sonucu ağır bir ekonomik ve demografik krize sürüklenmiş; şehir merkezinde yalnızca 500-600 hane kalmıştır. Gelir kaynaklarının daralması, valilerin bölgeyi idare edemeyeceği düşüncesini güçlendirmiş ve eyaletin geçici olarak mütesellimlikle yönetilmesi yönünde karar alınmıştır (MŞH.ŞSC.d. 57- 45/71).

Merkez, bu uygulamayı Nizâm-ı Cedîd reformları çerçevesinde Yeniçeri nüfuzunu kırmak için de kullanmıştır. 1801 tarihli ferman, Adana'nın beş yıl boyunca malikâne statüsünde mütesellimlerle idare edileceğini, yüksek rütbeli vezir veya sancak beylerinin görevlendirilmeyeceğini hükme bağlamıştır. Böylece eyaletin imarı ve halkın sıkıntılarının giderilmesi hedeflenmiştir. Hasanpaşazâde Ahmed Bey, güçlü Bozok âyânı Süleyman Bey'in desteğiyle yeniden atanmış, yerel ayanların merkez üzerindeki etkisini de pekiştirmiştir (C..DH.. 251/12536; MŞH.ŞSC.d. 60-10/11; 55- 71/40; 57- 45/71; Şimşek, 2010, s. 54-5).

Ahmed Bey'in görevde kalması, halk arasında sevilen ve tecrübeli bir idareci olmasıyla ilişkilendirilmiş; onun fakir halkı koruyabileceği düşüncesiyle desteklenmiştir. Nitekim 1799

Haziran'ında yayımlanan ibka fermanından kısa süre sonra, Ahmet Bey Divânihümâyûn'a arzuhal göndererek Adana kadısının ilamını ve halkın mahzarlarını sunmuş; belgelerde kendisine duyulan memnuniyet ifade edilmiş, olası şikâyetlerin dikkate alınmaması istenmiştir. Bu durum, ayanların yerel nüfuzlarını korumak için merkezi otorite üzerinde etkili olabildiklerini göstermektedir (MŞH.ŞSC.d.. 57-45/71).

Bu süreçte mütesellimlik, valilik yetkilerini de içine alan bir yönetim modeli haline gelmiştir. Ancak sık sık değişen atamalar, istikrarsızlığı artırmıştır. 1807'de Van muhafızı Seyyid el-Hâcc Abdurrahman Paşa, Ahmed Bey'in yerine mütesellim tayin edilmiş; 1810'da ise Ahmed Bey yeniden görevlendirilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 132/162; 54- 15/24). Onun 1811'deki vefatının ardından kardeşi Mehmed Bey halkın desteğiyle mütesellim olmuştur (MŞH.ŞSC.d.. 54- 71/95).

19. yüzyıl başlarında Osmanlı taşra idaresinin esnekliğinin bir göstergesi olan Adana'da mütesellimlik kurumu yalnızca merkezi otoritenin taşradaki bir temsilciliği değil, aynı zamanda ayan ailelerinin nüfuzlarını pekiştirdikleri bir güç mekanizması hâline gelmiştir. Merkezî yönetimin reform çabaları ile yerel güç odaklarının çıkarları bu dönemde iç içe geçmiş, Hasanpaşazâdeler gibi köklü aileler, bu görev sayesinde hem halk nezdinde hem de merkez karşısında konumlarını güçlendirmiş; Adana'nın sosyal, mali ve siyasî yapısında belirleyici rol oynamıştır.

Hasanpaşazâde Ahmet Bey, bu süreçte kardeşi Mehmet Bey ile birlikte mukataa yönetiminde aktif rol oynamıştır (MŞH.ŞSC.d.. 55-58/156). Ahmet Bey ve ailesi; Adana, Tarsus ve Sis bölgelerinde büyük gelir getiren Cemâ'athâ-yı Yörügân mukataasını 1201-1210/1787-1796 tarihleri arasında yönetmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 54- 12/19; 51- 15/16). Birçok ihale ve ticari faaliyette amcaları Mustafa Bey ile işbirliği yapmışlardır (MŞH.ŞSC.d.. 60-30/40; 55- 156/11). Adana mütesellimi Hasanpaşazâde Ahmed Bey, müstakil olarak 'âdet-i Ağnâm Dünderlu ve tevâbî'i mukataasının işletmeciliğini yürütmüştür. Bu mukataanın ödemelerinde de zaman zaman aksamaların yaşanması ve ödemelerin zamanında ödenmesi hususunda Ahmed Bey'in uyarılması söz konusu olmuştur (MŞH.ŞSC.d.. 48- 130/208; 57- 100/133, 112 /146; 58-63/70).

Hasanpaşazâde ailesi, Adana ve çevresindeki mukataa yönetiminde hem ekonomik hem de siyasî açıdan önemli bir rol oynamış ancak mutasarrıflığını yaptığı mukataalarda borçlanma ve ödeme problemleri nedeniyle sürekli devletin müdahalesine maruz kalmıştır. Devletin mali yapısını zorlayan bu durum, aynı zamanda yerel âyânlar ile merkezi otorite arasındaki karmaşık ilişkilerin bir örneğini sunmaktadır.

Adana'da Malikânenin Kaldırılması ve Mütesellimlik

Ahmed Bey'in vefatının ardından, mütesellimlik görevi kardeşi Mehmed Bey'e devredilmiş olsa da onun malikâne olarak tasarrufunda bulunan Dünderlu, Koyuncu ve tevâbî'i mukataası 1827 yılına kadar boş kalmış; bu süreçte vergi gelirleri tahsil edilememiştir (MŞH.ŞSC.d.. 53- 49/93). Bu durum, Ahmed Bey'in bölgeyi iyi tanımasının ve halk ile kurduğu güçlü ilişkilerin, Adana'nın sosyo-ekonomik dengeleri açısından ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

1814-1815 tarihlerinde Adana valisi Mustafa Paşa ile bölgenin güçlü ayanları Hasanpaşazâde Mehmed Bey ve Menemencioğlu Habib Bey arasında yetki paylaşımı konusunda çatışma yaşanmış, iki ayan hakkında idam fermanı çıkarılmıştır. Mehmed Bey, Mısır'a kaçarak Mehmed Ali Paşa'nın himayesine sığınmış; Osmanlı merkezi idaresi ise gerginliği büyütmemek amacıyla onu affetmek zorunda kalmıştır. Bu süreç, yerel ayanların merkez karşısındaki gücünü açıkça ortaya koymuştur (Kurt ve Ünlü, 2012, s. 57-115).

Ayanlar arasındaki çekişmeler ve aşiretlerin direnişi, devletin mukataa gelirlerinde ciddi kayıplara yol açmıştır. Halk ise ağır baskılar karşısında İstanbul'a arzuhaller göndererek Adana'nın yeniden Ahmed Bey dönemindeki gibi mütesellimlikle idaresini talep etmiştir. Bunun üzerine 1830'da Hasanpaşazâde Hacı Ali Bey, Adana Mütesellimi olarak atanmış ve kendisine gönderilen fermada görev, sorumluluk ve mali yükümlülükleri ayrıntılı biçimde tanımlanmıştır.

Fermana göre Hacı Ali Bey'in görevi, bölgenin tek elden (yed-i vâhid) idaresini sağlamak, yıllık 250.000 kuruşluk bir bedeli hazineye aktarmak, halkın haklarını korumak, aşiretlerle barışçı ilişkiler kurmak, eşkıya faaliyetlerini önlemek ve özellikle hac yollarının güvenliğini sağlamaktır. Ayrıca keyfi uygulamalardan kaçınması, vergi toplama sürecinde adaletli davranması ve herhangi bir dış müdahaleye izin vermemesi kesin olarak emredilmiştir (MŞH.ŞSC.d. 8- 56/172, 32/101, 53/167).

Bu dönemde Adana, malikâne uygulamasından çıkarılarak Tarsus'ta olduğu gibi emanet usulüyle yönetilmeye başlanmıştır (MAD.d. 8106/45). Mukataaların tek elden ve doğrudan hazine denetiminde toplanması amaçlanmıştır; özellikle pamuk, iplik ve şap ticareti gibi gelir getirici mukataalara dair ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştır. Pamuk ürünlerinden alınacak vergiler doğrudan Hacı Ali Bey'in sorumluluğuna verilmiş, kaçakçılığın önlenmesi için katı tedbirler getirilmiştir. Benzer şekilde, Adana ve Tarsus'ta Karahisar-ı Şarkî ve Frenk şaplarının satışına yasaklar getirilmiş; yasağa uymayanların mallarına el konulacağı belirtilmiştir (Genç, 2013, s. 378-83).

Sonuç olarak Ahmed Bey'in vefatından sonraki yaklaşık otuz yıllık süreç, Adana'da Osmanlı merkezî yönetiminin yerel ayanlar ve aşiretlerle mücadelesini, taşrada mali ve idari düzenin sağlanması için geliştirilen farklı yöntemleri yansıtmaktadır. Mütesellimlik uygulaması hem merkezileşme politikalarının hem de yerel dengelerin ürünü olarak öne çıkmış; Adana örneği, Tanzimat'a giden süreçte Osmanlı taşra yönetiminin karşılaştığı zorlukları açık biçimde ortaya koymuştur.

SONUÇ

19. yüzyılda Adana sancağı, Osmanlı taşrasında malikâne uygulamasının işleyişini anlamak için kritik bir örnek sunmaktadır. Mukataa gelirlerinin ömür boyu mültezimlere bırakıldığı bu sistem, hem yerel güç dengelerini hem de merkez-taşra ilişkilerini belirlemiştir. Malikâne sahiplerinin askerî sınıf, ayan, saray çevresi ve gayrimüslimler gibi farklı toplumsal gruplardan gelmesi, sistemin çok aktörlü ve karmaşık yapısını ortaya koymuştur. Ancak konargöçer aşiretlerin yoğunluğu, yerel rekabetler ve sosyo-ekonomik çeşitlilik, uygulamada ciddi zorluklar yaratmıştır.

Adana'nın stratejik konumu ve üretim kapasitesi (tahıl, pamuk, hayvancılık) Osmanlı ordusunun ihtiyaçlarının karşılanmasında ve ticari canlılıkta belirleyici rol oynamıştır. Ancak ekonomik zenginlik, yerel ayan aileleri (ör. Hasan Paşazâdeler, Menemencioğulları) arasındaki rekabeti artırmış, merkezileşme çabalarını zorlaştırmıştır. Ahmet Bey döneminde nispeten istikrar sağlansa da onun ölümünden sonra otorite boşlukları yeniden ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı'yı Adana'da malikâne sistemini terk ederek kalıcı biçimde emanet usulüne yöneltmiştir.

Osmanlı'nın 19. yüzyılda karşı karşıya kaldığı mali ve askerî sorunlar -Sanayi Devrimi'nin yarattığı rekabet, Avrupa devletlerinin baskıları, Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Rusya'nın bölgesel hamleleri- Adana'daki mali düzenlemeleri doğrudan etkilemiştir. Merkezi otorite, artan askerî harcamaları karşılamak için gelir kaynaklarını yeniden düzenlemiş; bu çerçevede Adana'da malikâne sistemi yerini giderek daha fazla emanet (yed-i vâhid) uygulamasına bırakmıştır. Bu

model, mukataa gelirlerinin tek elden ve doğrudan devlet kontrolünde toplanmasını öngörmekteydi.

Sonuç itibarıyla Adana örneği, Tanzimat öncesi Osmanlı taşra yönetiminde mali ve idari düzenlemelerin nasıl şekillendiğini göstermektedir. Buradaki deneyimler hem Osmanlı maliyesinin artan ihtiyaçlarına hem de yerel halkın taleplerine göre esnek ve pragmatik bir yönetim anlayışının geliştiğini ortaya koymaktadır.

Not: Çalışmaları ile Osmanlı Devleti'ne bakış açımı şekillendiren çok kıymetli Prof. Dr. İlber ORTAYLI hocamı kaybetmenin büyük hüznünü yaşıyorum. Allaha rahmet diliyorum.

Çalışmamızda Osmanlı Türkçesi ile yazılan kelimeler, Türk Dil Kurumu'nun güncel yazım kurallarına göre yazılmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Malikâne Practice in the Ottoman Tax System and the 19th Century Change Process: The Case of Adana Sanjak

The Ottoman Empire developed various tax collection methods such as timar, emanet, and iltizam throughout history to ensure the sustainability of its financial structure. In particular, increasing cash needs and budget deficits from the late 17th century onwards led the state to abandon short-term iltizam contracts and turn to the “*malikâne*” system, which was based on the lifelong leasing of tax sources. This study examines the implementation of the malikâne system in the Adana Sanjak in the first half of the 19th century, its effects on local administration, and ultimately its abolition process.

Adana, the focus of this study, was a vital source of revenue for the Ottoman treasury due to its strategic location, fertile agricultural lands, and position on trade routes (the Hajj and Silk Road routes). The mukataas (tax revenue units) in the region were classified into two main categories: those derived from agriculture and livestock, and those of a commercial nature. Agricultural mukataas generally covered taxes (agham, ushr) collected from villages, hamlets, and tribes, while commercial mukataas consisted of items based on the urban economy, such as tobacco, coffee, silk, alum, dyehouse, and customs revenues. In the malikâne system, the requirement to pay a high down payment (muaccele) in the auctions held to collect these revenues led to the establishment of partnerships between tax farmers and money changers and enabled capital to play an active role in the provinces.

The functioning of the malikâne system in Adana stood out not only as a financial mechanism but also as an administrative and political organizational tool. The frequent changes of governors or their inability to come to the region in the 18th and 19th centuries led to the strengthening of the institution of “*mutesellimlik*” (administrator acting on behalf of the governor). Initially a temporary position, mutesellimlik gradually became a permanent instrument of power in the hands of local dynasties. In this context, the Hasanpaşazâde family, one of the region's established families, monopolized both administrative authority and mukataa management by holding the position of Adana mutesellim for many years. The period of Hasanpaşazâde Ahmed Bey, in particular, is recorded as a period of stability in which central authority and local balances were harmoniously maintained.

However, following the death of Ahmed Bey in 1811, a power vacuum emerged in the region, conflicts began among local notables (Hasanpaşazâdeliler, Menemencioğulları, Kozanoğulları), and control over the tribes weakened. This situation led to serious losses in state tax revenues and a breakdown in public order. With the addition of external pressures such as the Kavalalı Mehmed Ali Pasha uprising and Russia's activities in the region, the Ottoman central government was forced to make radical administrative changes in Adana.

In this crisis environment, the state effectively ended the malikâne system in Adana and reverted to the “*emanet*” system. A decree sent to Mutesellim Hacı Ali Bey, appointed in 1830, ordered that all mukataa revenues in the region be collected through the “*yed-i vâhid*” (single hand) method and transferred directly to the treasury. This new arrangement aimed to restrict the autonomous sphere of action of local power centers (ayan) and reestablish central authority's financial control.

Ultimately, the Adana example demonstrates that Ottoman provincial administration had a flexible structure shaped by the region's socio-economic conditions and the crises of the period,

rather than rigid rules. Although the malikâne system ensured the integration of local elites into the system for a period, it gave way to a more centralised and state-controlled model (emanet/yed-i vâhid) under the changing conditions of the 19th century. This transformation in Adana is an important historical snapshot reflecting the growing pains of modernisation in the Ottoman finances before the Tanzimat and the tensions between the centre and the provinces.

KAYNAKÇA

A- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv Kaynakları

AE.SMHD.II. 93-7720; 97/8250; 100/8464.

AE.SSLM.III. 99-5967; 297-17291.

C..DH.. 251/12536; 5721.

C..DRB.. 28/1382; 622/2117.

C..İKTS.. 2099.

C..ML.. 11/461; 268/10953; 281/11523; 320/13161; 358/14692; 377/15475; 406/16647; 474/19306; 620/25535; 649/26579; 675/27698; 781/31892; 1673/1914.

KK. 182, s. 48; 5040/5, s. 9-10.

MAD.d. 9491/166; 9665; 9893:24-25. 9912:260; 10155:261; 10160:4; 3956:314.

MŞH.ŞSC.d.. 7- 12/30, 14/32, 19/39, 24/44, 25/45, 64/148, 119/255.

MŞH.ŞSC.d.. 8- 10/37, 12/42, 24/78, 30/97, 59/182, 63/189, 83/249, 88/260, 119/325.

MŞH.ŞSC.d.. 10- 74/232, 96/285, 97/286, 100/291, 124/332.

MŞH.ŞSC.d.. 48- 19/47, 35/79, 35/80, 55/102, 55/103, 130/208, 131/211.

MŞH.ŞSC.d.. 51- 6/9, 11/13, 15/16.

MŞH.ŞSC.d.. 53- 49/93.

MŞH.ŞSC.d.. 54- 12/19, 15/16, 15/24, 16/28, 21/26, 39/49, 71/95.

MŞH.ŞSC.d.. 55- 12/226, 27/204, 53/162, 54/161, 53/163, 58/156, 71/40, 92/110, 102/101, 120/72, 124/64, 130/58, 139/46, 146/28, 152/16, 156/11.

MŞH.ŞSC.d.. 57- 3/7, 16/36, 21/25, 45/71, 54/83, 87/120, 105/138, 112/146, 116/152.

MŞH.ŞSC.d.. 58- 21/25, 23/27, 45/48, 47/50, 54/60, 80/95, 132/162, 157/188, 159/182, 176/214, 176/216, 187/229, 188/232, 194/241, 201/257, 202/260, 214/277, 223/298, 232/312, 232/313, 232/314, 235/318, 240/328, 244/338, 248/344, 262/366, 269/378, 280/393, 281/395, 282/396, 287/404.

MŞH.ŞSC.d.. 60- 10/11, 29/39, 30/40, 37/50, 39/56, 95/151.

MŞH.ŞSC.d.. 61- 12/34, 57/73; 62- 11/25.

MŞH.ŞSC.d.. 63- 17/64.

MŞH.ŞSC.d.. 64- 13/52.

MŞH.ŞSC.d.. 65- 14/28.

MŞH.ŞSC.d.. 69- 8/17, 21/ 26, 71/95.

MŞH.ŞSC.d.. 70- 28/24, 30/26, 66/86, 74/97, 74/98.

MŞH.ŞSC.d.. 71- 4/16, 53/113.

MŞH.ŞSC.d.. 72- 5/13, 5/-14, 42/72, 45/77, 47/80, 47/81, 62/114, 74/138.

MŞH.ŞSC.d.. 136- 2/5, 52/95, 90/135.

B- Basılı Eser Kaynakları

Akdağ, M. (1977). Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1 (1243-1453). İstanbul: Cem Yayınevi.

Akgündüz, A. (1990). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: 1. Kitap, Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Aktan, S. (1967). Dünkü ve Bugünkü Adana. Adana: Güney Basımevi.

Altun, M. (1995). Osmanlı Tütün Tekeli Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek'ül-Menfaa Reji İdaresi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi.

Apaydın, H. Y. (2002). "Kefâlet", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 25, s. 168-177), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Apaydın, H. Y. (2010). "Şahit", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 38, s. 278-283), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Bakırcı, M. (2024). Adana Sancağında Malikâne Uygulaması (1789-1839), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mersin: Mersin Üniversitesi SBE.

Barkan, Ö. L. (1973). Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Ekonomi Enstitüsü.

Barkan, Ö. L. (1980). Türkiye'de Toprak Meselesi. İstanbul: Gözlem Yayınları.

Barkan, Ö. L. (1997). "Timâr", içinde İslam Ansiklopedisi, (C. XII/1, s. 286-320), İstanbul.

Becker, C. H. (1997). "Cizye", içinde İslam Ansiklopedisi, (C. III, s. 199-201), İstanbul.

Beldiceanu, N. (1985). XIV. yüzyıldan XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Timâr. Ankara: Teori Yayınları.

Beydilli, K. (2002). "Küçük Kaynarca Antlaşması", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 26, s. 524-527, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Bostan, İ. (2019). Yemen'den İstanbul'a Türk Kahvesi, içinde Osmanlı Deniz Ticareti. İstanbul: Küre Yayınları.

Bülbül, Y. (2007). Adalet ve Mutlak İktidar Arasında: Osmanlı Devleti'nde Gelirin Yeniden Dağılımı. Sivil Toplum: Düşünce & Araştırma Dergisi, 5(19), s. 99-122).

Cezar, Y. (1986). Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Malî Tarih). İstanbul: Alan Yayıncılık.

Cin, H. (1978). Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara: TTK.
- Çakır, B. (2003). *Osmanlı Mukâta'a Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitabevi.
- Çizakça, M. (1999a). *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi, Çeviren Şehnaz Layikel*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çizakça, M. (1999b). "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", içinde *Osmanlı (İktisat)*, editör Cem Oğuz ve Kemal Çiçek, (C. 3, s. 223- 226, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Darkot, B. (1997). "Adana", içinde *İslâm Ansiklopedisi*, (C. I, s. 126-128), İstanbul: MEB.
- Darling, L. T. (1996). *Revenue-raising and legitimacy: tax collection and finance administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*. Brill.
- Dingeç, E. (2011). XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni, *Belleten*, 75/272, s. 135-158.
- Doğan, H. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci ve Uygulamaları (1695-1730)-Ankara ve Bursa Örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale Üniversitesi. Kırıkkale.
- Emecen, F. M. (1993). "Cebelü", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 7, s. 188-189), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Ercan, Y. (1991). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, 55/(213), s. 371-392.
- Erdem, S. (1988). "Adana", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 1, s. 348-349), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Erdemir, A. D. (1985). "Tıbbi Folklorumuzda Şap ve Bazı Örnekler", içinde *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yen Görüşler I*, (haz.), Feyzi Halıcı, s. 301-307, Ankara: Güven Matbaası.
- Ergenç, Ö. (1981). *Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler*, VIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara: TTK.
- Ergenç, Ö. (1986). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri". *Journal of Turkish Studies*, (10), s. 87-96.
- Ergenç, Ö. (1988). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, 52(203), s. 501-534.
- Ergenç, Ö. (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: TTK.
- Ergenç, Ö. (2012). "Osmanlı'da 'Serbest Dirlik' Uygulamasının Boyutları ve Bunun Malî-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri", içinde *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ergenoğlu, M. (2016). *Osmanlı Mâliyesinde Malikâne Uygulamasının Taşra Yönetiminde Bir Usûl Olarak Kullanımı: XVIII. Yüzyılda Adana Sancağı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mersin: Mersin Üniversitesi SBE.
- Ergin, O. N. (1338). *Mecelle-i Umır-ı Belediye*. İstanbul: Matbaa-ı Amire.

- Erkal, M. (1993). "Cizye", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 8, s. 42-45), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Eryılmaz, B. (1996). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi. İstanbul: Risale Yayınları.
- Faroqhi, S. (2004). Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, Çeviren Gül Çağalı, Özgür TÜresay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fidan, M. (2006). "Osmanlı-Rus Ticari Rekabetinin İki Devlet Arasında Yapılan Antlaşmalara Yansımaları". Tarih Dergisi, (44), s. 65-122.
- Fidan, M. (2020a). "Fütüvvet ve Ahilik Sürecinden Osmanlı Devletinin Âsitâne/Âstâne Olması ve Esnaflık Anlayışındaki Değişim". Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 8(22), s. 171-198.
- Fidan, M. (2020b). Osmanlı-Rusya Ticarî Münasebetleri (XIX. Yüzyıl). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Fleet, K. (2003). "Tax-farming in the early Ottoman state". The Medieval History Journal, 6(2), s. 249-258.
- Genç, M. (1975). "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", içinde Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler Tartışmalar 1973, (ed. Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu), s. 231-292, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Genç, M. (2000). "İltizam", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 22, s. 155-158), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Genç, M. (2012). Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Genç, M. (2013). "Yed-i Vâhid", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 43, s. 378-383), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Gould, A. G. (1973). Pashas and Brigands: Otoman Provincial Reform and Its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia 1840-1885, unpublished Ph. D. Dissertation, Los Angeles: University of California.
- Gökbilgin, T. (1952). "XVI. Asırda Mukâta'a ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", IV. Türk Tarih Kongresi Zabıtları. Ankara: TTK.
- Gökbunar, A. R. (2004). "Atçalı Kel Mehmet Ayaklanması: Vergiye Farklı Bir Başkaldırı Örneği", Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 11(1), s. 28-31.
- Gökbunar, A. R. ve Alparslan, U. (2018) "Bir İsyanın Mali Anatomisi: Patrona Halil Ayaklanması", IV. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kongresi Bildirileri, s. 401-402.
- Göyünc, N. (1991). "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", İÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, (Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan), s. 269-277.
- Gün, D. (2022). "Osmanlı Döneminde Antakya ve Çevresinde İpekçilik (XVI-XX. Yüzyıllar Arası)", içinde Anadolu'nun Kraliçesi "Antakya": Eski Çağlardan Günümüze Tarihte Kadim Bir Kent Hafızası (Kent, Tarih ve Kültür), eds. Özkaya, O., Payaslı, V., Eraslan, A., 69-107, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Hammer, J. V. (1990). Osmanlı Tarihi 2, Çeviren Mehmet Ata, İstanbul: MEB.

- Hattox, R. S. (1998). Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, H (1993). "Cizye (Osmanlılarda)", TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 8, s. 45-48), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- İnalcık, H. (1959). "İslami Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, (1), s. 29-46.
- İnalcık, H. (1987). Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara: TTK.
- İnalcık, H. (1990). "Köy, Köylü ve İmparatorluk", içinde V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri, TTK, s. 1-11.
- İnalcık, H. (2003). Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600), Çeviren Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2012). "Tımar", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 41, s. 168-173), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- İnalcık, H. (2017). Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpşirli, M.(1994). "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", içinde Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, editör Ekmeleddin İnsanoğlu, (IRCICA). I., s. 236.
- Kara, M. T. (2021). Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam Uygulamasının Fikhî Tahlili. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE.
- Karaman, D. (2013). 18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara İdari, Askerî, Malî Tarih. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Kartekin, E. (1979). Ramazanoğulları Beyliği Tarihi. İstanbul: Alpay Basımevi.
- Kazgan, H. (2005). Galata Bankerleri TEB. Ankara: Orion Yayınevi.
- Kazıcı, Z. (1987). "Osmanlı Devleti'nde Cizye (Tanzimat'a Kadar)", Kubbealtı Akademi Mecmuası, 16(3), s. 54-58.
- Kazıcı, Z. (1987). Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi (Ekonomik, Dini ve Sosyal Hayat). İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği.
- Kılıç, O. (1999). Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler, Ankara: OTAM.
- Koç, Y. (2020a). "İskân", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, EK-1: s. 649-650, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Koç, Y. (2020b). "İskân (Osmanlılar)", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, EK-1: s. 659-662, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Koyuncu, N. (2014). "Osmanlı Devleti'nde Sarrafların Mültezimlere Kefilliği", İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5(1), s. 295-326.
- Köprülü, M. F. (1981). Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kurt, Y. (1992). XVI. Yüzyıl Adana Tarihi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE.

- Kurt, Y. (2009). "Menemencioğulları ile İlgili Arşiv Belgeleri-II", Belgeler, XXXI(34), s. 1-65.
- Kurt, Y. (2014). "Bereketli Madeni ve Menemencioğulları Aşireti", I. Ulusal Yahyalı Sempozyumu Bildirileri, II, s. 593-603.
- Kurt, Y. (2022a). "Çukurova Âyânları III: Hasanpaşazâde Ahmet Bey", Belgeler, 37(41), s. 39-210.
- Kurt, Y. (2022b). "Çukurova'da Mütesellimlik Uygulaması", içinde XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, (haz. Nurdan, S. ve Özler, M.), III, s. 1485-1500.
- Kurt, Y. ve Ünlü, E. (2012). "Çukurova Âyânları I: Hasanpaşazâdeler İle İlgili Arşiv Belgeleri I", Belgeler, 33(37), s. 57-115.
- Kuzucu, S. (2016). "Rusya Ahidname Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri", Tarih Araştırmaları Dergisi, 35(59), s. 63-84.
- Kütükoğlu, M. S. (1996). "Gümrük (Osmanlılar'da)", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 14, s. 263-268), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Lewis, B. (2006). Ortadoğu. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Mantran, R. (1995). XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Menemencioğlu Ahmet Bey, (1997). Menemencioğulları Tarihi. (Yay. Haz. Yılmaz Kurt), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Murat, N. (2024). "Osmanlı Madencilğinde Niğde Sancağı'nın Yeri ve Önemi (18. ve 19. Yüzyıllar)", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10(6), s. 1900-1924.
- Mustafa Nuri Paşa. (1987). Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi I-II, (sad. Neşet Çağatay), Ankara: TTK.
- Nedkoff, B. C. (1994). "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", Belleten, 8(32), s. 599-652.
- Ömer, B. (2022). Mükeyyifât ve Müskirâtdan Tütün, (haz. Cevdet Erdöl), (ed. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları.
- Öz, M. (1997). "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", Osmanlı Araştırmaları, 17(17), s. 77-90.
- Özcan, A. (1990). "Cülüs" içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 8, s. 108-114), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Özel, O.(2000). Avârız ve Cizye Defterleri, Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik, (ed. İnalcık, H. ve Pamuk, Ş.), Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Özkaya, Y. (1994). Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık. Ankara: TTK.
- Özkaya, Y. (2006). "Mütesellim" içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 32, s. 203-204), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Özvar, E. (2018). Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). "Cülüs Bahşişi", içinde Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I: 312, İstanbul: MEB.

- Pakalın, M. Z. (1993). "Tahmishane", içinde Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. III: 375, İstanbul: MEB.
- Pamuk, Ş (1994). Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayın.
- Pamuk, Ş. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2017). Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi (1500-1914). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pegolotti, F. B. (1970). La Pratica Della Mercatura, (ed. A. Evans), New York.
- Pur, H. P. (2015). Osmanlı'da Vergi İsyanları. İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Ramazanoğlu, G. (2006). Adana'da Tarih Tarihte Adana. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Sahillioğlu, H. (1963). "Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 23(1-4), s. 145-218.
- Sahillioğlu, H. (1989). "Akçe", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 2, s. 224-227), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Salzmann, A. (2017). Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Regime'i, (çev. Ayşe Özdemir), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sami, Ş. (2004). "Mütesellim", Kamus-ı Türkî, 1277, İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.
- Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi, (2016). Solakzâde Tarihi, (düz. Vahid Çubuk), (çev. H. Halit Atlı). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Sümer, F. (1963). "Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, 1(1), s. 1-98.
- Sümer, F. (1997). "Ramazanoğulları", içinde İslam Ansiklopedisi, (C. IX, s. 612-620), İstanbul: MEB.
- Sümer, F. (2024). Oğuzlar-Türkmenler, Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları. Ankara: TTK.
- Şimşek, F. (2010). Anadolu Sancaklarında Mütesellimlik Kurumu (XVIII. Yüzyıl). (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Antalya: Akdeniz Üniversitesi SBE.
- Tabakoğlu, A. (1985). Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi. Ankara: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1997). Türk İktisat Tarihi. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1999). "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", içinde Osmanlı (İktisat), (ed. Cem Oğuz ve Kemal Çiçek), (C. 3, s. 17-31), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2007). "Resim", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 34, s. 582), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Taş, H. (2007). "İhtisâb Mukataası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(13), s. 409-436.
- Tatar, Ö. (2005). XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1619-1750). (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi SBE.
- Temel, E. (2021). "İstanbul Tahmishanesi (1590-1836)", Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 8(2), s. 373-401.

- Tızlak, F. (1996). "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten*, 60(229), s. 703-18.
- Tızlak, F. (1997). *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik 1775-1850*. Ankara: TTK.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, (2003). *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, (haz. Z. Yılmaz), Ankara: TTK.
- Toprak, Z. (1985). "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", içinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (C. 3, s. 760-770), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turan, O. (1979). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- Uğuz, S. (2016). "Mersin Limanında Ticaret (1870-1912)", *MKÜ. SBE Dergisi*, 13(33), s. 335.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK.
- Ünal, M. A. (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara: TTK.
- Yaman, T. M. (1944). "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatında Mütesellimlik Meselesine Dair", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, (1), s. 75-105.
- Yaşar, A. (2016). *The Han in Eighteenth – and Early Nineteenth-Century Istanbul: A Spatial, Topographical and Social Analysis*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi SBE.
- Yaşar, A. (2019). "Kahvehane", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C. Ek II, s. 3-5). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Yaycıoğlu, A. (2019). "Perdenin arkasındakiler: Osmanlı İmparatorluğunda Sarraflar ve Finans Ağları Üzerine Bir Deneme", *Journal of Turkish Studies (Festschrift in Honor of Özer Ergenç II)*, (51), 375-396.
- Yeniçeri, C. (1991). "Bâc", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 4, s. 411-413), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Yılmaz, F. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili: (1600-1883)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE.
- Yorulmaz, Ş. (1994). *Aydın Vilayetinde Madenler (1850-1908)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Yorulmaz, Ş. (1995). "Tarih Sürecinde bir Zümre: Levantenler", *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (2), s. 129-136;
- Yorulmaz, Ş. (1998). "Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)'nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar (1918-1939)", *Atatürk Yolu*, 6(22), s. 231-259.
- Yorulmaz, Ş. (2004). "Yabancı Tüccar ve Gayri Müslim Tebaanın Mersin Ekonomisindeki Rolü (1830-1918)", içinde *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*, (haz. Filiz Özdem), s. 317-333, İstanbul: YKY.
- Yörük, D. (2019). "XVI. Yüzyılın Ortalarında İltizam Sisteminin Yaygınlığı: Lârende Kazası Örneği", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (47), s. 217-238.

Zachriadou, E. A. (1983). Trade and Crusade Venetian Crete and the Emirates of Mentesh and Aydın (1300-1415), Instituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia. Venice.

Zaim, S.(1995). İslâm-İnsan Ekonomi. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.

MAKALE BİLGİLERİ:

Etik Kurul Kararı:	Araştırma Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Araştırmada herhangi bir katılımcıya yer verilmemiştir.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada telif hakkı gerektiren herhangi bir görsel yer verilmemiştir. Tarafımda makale için telif hakkı sözleşmesi imzalanıp dergi sistemine yüklenmiştir.

ARTICLE INFORMATION:

Ethics Committee Decision:	<i>The research is exempt from Ethics Committee Decision.</i>
Participant Consent:	<i>No participants were included in the study.</i>
Financial Support:	<i>No financial support was received from any institution or project for the study.</i>
Conflict of Interest:	<i>There is no conflict of interest between the people and institutions involved in the study.</i>
Copyrights:	<i>The study does not contain any images that require copyright. A copyright agreement was signed by me for the article and uploaded to the journal system.</i>